

Over veien

En romlig analyse av relasjoner mellom Walton Breck Christ Church og Anfield Stadium

REL-3900

Brynjar Labugt Sollid

*Mastergradsavhandling i religionsvitenskap
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Institutt for historie og religionsvitenskap
Universitetet i Tromsø
Vår 2011*

Over veien

Over veien

**En romlig analyse av relasjoner mellom Walton Breck Christ Church
og Liverpool FC**

Brynjar Labugt Sollid

Mastergradsavhandling i religionsvitenskap, REL-3900,
Institutt for historie og religionsvitenskap,
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Universitetet i Tromsø
Copyright © Brynjar Labugt Sollid, Vår 2011 (mai)

Til King Kenny Daglish

Innholdsliste

Takketale.....	ix
DEL I.....	1
Introduksjon.....	3
Problemstilling.....	6
Struktur.....	7
Et nytt møte med Walton Breck Christ Church.....	7
Forskningshistorie.....	9
Metode og kilder.....	11
Noen forskningsetiske utfordringer.....	16
Analytiske perspektiver.....	18
Kim Knott: En tredeling av rom.....	18
Knotts inspirasjon: Henri Lefebvres romlige triade.....	19
Plasser, relasjoner og variasjoner mellom plass og rom.....	20
Tid, rom og itineranter.....	20
Plassert teori og metode.....	21
DEL II.....	23
Om relasjoner.....	25
Operasjonalisering av teoretiske perspektiver.....	25
Fysiske landskaper.....	28
Kirken.....	28
Stadionet.....	30
Nærområdet.....	31
Premisser.....	33
Sosiale bevegelser.....	34
Kirken.....	34
Kirkens historie.....	35
Gudstjenester.....	35
Andre aktiviteter.....	38
Menigheten.....	39
Fotballsymbolikk i kirkerommet.....	42
Stadionet.....	43
Kampritualeet.....	43
Kampdager og krasj.....	45
Hillsboroughtragedien.....	47
Bill Bygroves.....	48
Nærområdet.....	48
Hjørnesteinsbedrift.....	49
Stadionspørsmålet.....	50
Andre kirker i nærområdet.....	52
Bevegelser og føringer i landskaper.....	54
Samtaler og synspunkter.....	55
Kirken.....	55
Misjon.....	57
Misjon og stadionet.....	58
"WBCC må forandre seg eller gå under" - om menigheten og rekruttering.....	60
Stadion.....	62

Kirken og Hillsborough Memorial Service.....	64
Sabbatsfotball.....	65
Men om stadionet flyttet ut av nærområdet?.....	66
Nærområdet.....	69
Opplevelse av forfall.....	70
Perspektiver som en del av relasjoner.....	72
DEL III.....	73
Avslutning.....	75
Relasjoner, perspektiver og deltagelse i samfunnet.....	75
Tilbake til Knott.....	78
Å forlate feltet.....	80
Å forlate avhandlingen.....	81
Bibliografi.....	83
Kilder.....	85
Offentlige rapporter.....	85
Nettsider.....	85
Avisartikler.....	86
Kart.....	86
Kirkebok.....	86

Takketale

Planleggingen, feltarbeid, databehandlingen og skrivingen av denne mastergradsavhandlingen har vært gledelig, smertefullt, interessant, kjedelig, utviklende, innviklende, oppløftende og til tider nitrist. Tidvis har jeg gått rundt og smilt i uker i strekk. Andre ganger har hatt problemer med å komme meg opp av sengen. Jeg vil på ingen måte legge skjul på at det var perioder i løpet av de siste to årene hvor jeg syntes det var tungt. Samtidig har det vært en opplevelse, både personlig og akademisk, som jeg ikke ville vært foruten. Gjennom dette har alt blitt både lettere og bedre av alle folkene jeg har hatt rundt meg, og en takketale er derfor på sin plass.

First and foremost I would like to thank all the people at Walton Breck Christ Church. Not only did you let an odd, bearded and long haired bloke sit in on your sermons, writing in his little notebook. You took interest in his project, and helped him immensely along the way. I would like to make particular mentions to the friends I acquired while I was there, but I'm afraid that would defeat the purpose of treating you anonymously in the thesis. While we have to agree to disagree about the power of prayer, I want you to know that I do appreciate the sentiment. I hope that this thesis does justice to all that you have done and, to a certain extent, continue to do for me. Thank you.

Takk til Bjørn Ola Tafjord. Du har vært veilederen min mer eller mindre i de siste fire årene, og jeg kan med hånden på hjertet si at ingenting i akademien har vært like givende som vårt forhold. Du har utfordret meg til å tenke i nye baner. Du har kritisert meg når jeg tålte det, og støttet meg når jeg trengte det. Hvis jeg noen sinne skulle komme til å være i din posisjon, så håper jeg at jeg vil klare å etterfølge ditt eksempel.

Takk til hele min familie. Takk til min mor, som ikke bare oppfostret meg egenhendig, hun rettet også et hav av skrivefeil i avhandlingen. Takk til min far, som alltid har stilt opp når jeg har trengt han. Takk til Eli, for støtten i de litt tyngre årene. Takk til min bror, for at han fikk meg til heie på rett lag, for leiligheten og for flybillettene. Og takk til Fetter, for å være en samtalepartner uten like.

En stor takk til Kim, min synergiske partner i underverdenen. Vi to sammen er eksploderende gull. Takk til Njål, som viste meg at man kan være OK selv om man har rødt hår. Takk til Thomas og Øystein, som kastet meg ut av boksen. Takk til hele den

gamle lesesalen – Einar, Marit, Monica, Pernille, Ane, Andreas, Askild, Astrid, Cathrine, Madeleine, et. al. Sjeldent har jeg hatt et slikt produktivt og festlig år. Takk til hele den nye lesesalen – Maria, Camilla, Solveig, Åsne, Tina, Fritz, Tor Gisle, Thorstein, Ola, et. al. Dere var så hyggelige at jeg ikke kunne være der lengre.

Takk til Simen, for sin herlige, analytiske interesse for fotball og Liverpool FC. Takk til Blå Rock-gjengen – Kristian, Helge, Egon, et. al. Jeg har studert Liverpool FC i omtrent to år, men jeg nærmer meg fortsatt ikke den autistiske detaljkunnskapen noen av dere innehar om klubben. Takk til Torjer og Morten, som har tatt initiativ til fotballspilling to ganger i uken (som ofte har vært høydepunktene mine).

Og takk til Liverpool FC. Takk til Kenny Dalglish, som har fått smilene tilbake – ikke bare på Melwood – men rundt hele verdenen. Takk til de nye eierne, nå kan vi konsentrere oss om fotball igjen. Takk til det nye styret, som har gjenopptatt The Liverpool Way. Takk til alle spillere, fra juniornivå til pensjonister. Dere har vært kjære venner i flere år.

DEL I

Introduksjon

Illustrasjon 1: Walton Breck Christ Church, som sett fra stadionet.

Det var fredag 15. januar 2010, mens jeg ventet på busstoppet ved Anfield Stadium, at jeg først ble oppmerksom på Walton Breck Christ Church. Jeg hadde ankommet Liverpool lørdagen i forveien for å gjøre et feltarbeid om kristne Liverpoolsupportere. På dette tidlige stadiet av feltarbeidet mitt gikk mye tid til å finne meg en plass å bo. Jeg kom akkurat fra en visning av en leilighet da jeg først la merke til korsene og den blå tavlen som hang på en brunlig vegg til et middels stort bygg (se illustrasjon 1).¹ Jeg var fortsatt ikke særlig kjent i området og på grunn av dets størrelse var Anfield Stadium et praktisk orienterende landemerke for meg. Derifra visste jeg hvilken buss jeg skulle ta for å komme meg trygt tilbake til sentrum, og herberget jeg bodde på. Jeg hadde vært på Anfield noen ganger før som turist og Liverpoolfan, men dette var første gang jeg la merke til at det lå en kirke bokstavelig talt rett over veien fra stadionet.

Kirken så noe forskjellig ut fra bolighusene som sto på rekke og rad nedover de andre gatene, men for meg fremkom det fremdeles som anonymt, moderne og "verdslig". Det eneste som annonserte byggets funksjon som kirke var et par kors i nesten samme farge som resten av veggene de hang på, og en blå tavle med informasjon om kirkens navn og tidspunkt for gudstjenester. Kirkene jeg hadde sett og besøkt før dette, stort sett anglikanske og katolske, hadde alle hatt en mer spektakulær arkitektur.

¹ Bildene ble tatt når jeg besøkte kirken omtrent ett år etter at jeg avsluttet mitt feltarbeid. Bildene gjennom avhandlingen er ment som illustrative hjelpemidler, og jeg vil ikke begi meg ut på noen videre analyse av de. Alle foto i avhandlingen: Brynjar Labugt Sollid.

Jeg gikk derfor utifra at dette var en frikirke. Det var andre ting jeg ville se på først, men fattet nok interesse til å gjøre et notat om den i notatblokken min, med intensjon om å komme tilbake senere.

Mitt første besøk i Walton Breck Christ Church var seksten dager senere, søndag 31. januar, seksten dager senere. Jeg kom litt etter at gudstjenesten var begynt, så jeg fikk ikke snakket med noen før jeg satte meg ned. Da gudstjenesten var ferdig gjorde jeg meg klar til å prøve å komme i snakk med noen i forsamlingen. Men det gikk ikke lang tid før en mann ved navn James, som jeg ville tippe var i tredveårene, fra menigheten tok kontakt.² Jeg ble litt overasket over dette, og spurte om det var fordi han la merke til at jeg ikke hadde vært der før. Bekreftende sa han at han hadde relativt god oversikt over hvem som gikk til denne kirken. Jeg prøvde å forklare prosjektet mitt og hensiktene mine som best jeg kunne for han. Han svarte at han ikke var interessert i fotball selv, men det tok ikke lang tid før han hadde funnet en Liverpoolsupporter i kirken for meg.

Prosjektplanen på den tiden var ganske annerledes enn slik det skulle utvikle seg til å bli etterhvert. Prosessen jeg var inne i da jeg først kom over Walton Breck Christ Church, var å finne meg en person eller en gruppe personer som både gikk i kirke og på fotballkamp. Jeg var interessert i å se hvordan slike mennesker ville sjonglere forskjellige rollemønstre i de forskjellige kontekstene. Tanken var at de ville ta i bruk ulike rollemønstre utifra om de så på fotballkamp på stadion eller om de var på gudstjeneste i kirken, og jeg ville studere disse rollene og se om de påvirket hverandre. Jeg besøkte flere kirker og andre kirkelige institusjoner i Liverpool og snakket med flere mennesker i forskjellige menigheter om dette prosjektet, men det var ingen som umiddelbart meldte sin interesse personlig. Alle jeg snakket med henviste meg enten videre til andre som de anså som eksperter på feltet, eller til en annen kirke som kunne være mer aktuell for meg.³ Eller så sa de at de kom ikke på noen umiddelbare kandidater, men de skulle tenke på det. Det virket derimot aldri som om de tenkte på seg selv som mulige kandidater.

Det var først da jeg besøkte Frontline, en økumenisk kirke ofte omtalt som ungdommelig og mer moderne enn andre, at jeg fikk klar tilbakemelding om problemet med prosjektet mitt.⁴ Personen jeg snakket med der sa at slike informanter som jeg så

² James er et fiktivt navn. Foruten offentlige personer vil jeg anonymisere alle informanter. Jeg vil komme nærmere inn på dette senere. James, viste det seg senere, hadde akkurat rundet førti.

³ Som oftest foreslo de at jeg skulle snakke med kapellanen for Liverpool FC, Bill Bygroves, eller med noen som jobbet med Hillsborough Justice Campaign eller lignende organisasjoner.

⁴ Jeg ble anbefalt å gå dit av noen fra et par andre kirker jeg besøkte, tilsynelatende fordi de trodde jeg

etter gjerne hadde aktive liv uavhengig av disse to rommene jeg var opptatt av, med andre forpliktelser og relasjoner å tenke på. De ville derfor kanskje ikke være så interessert i å ha en norsk student slentrende etter seg. Det gikk opp for meg at disse tilfeldige forespørslene måtte virke som en noe snodig måte å forsøke å komme i kontakt med personer på. Jeg kom frem til at jeg manglet en arena som kunne legitimere min sosiale omgang med aktuelle informanter. Prosjektet mitt var kommet til et kritisk punkt. Hvis jeg fortsatte som jeg hadde gjort kunne jeg finne passende informanter til slutt, men det fantes ingen garantier. Om jeg valgte å ta utgangspunkt i én arena, hvis legitimerte sosial omgang, ville jeg måtte gjøre store forandringer på prosjektplanene mine. Frustrert etter et par uker uten fremgang valgte jeg å basere meg på én kirke, med alle dens følger.

Illustrasjon 2: Kirken og stadionet.

Av de kirkene jeg hadde besøkt mente jeg at Christ Church var den best egnede for det nye fokuset mitt, hovedsaklig på grunn av dens beliggenhet i forhold til stadionet. Jeg så to alternativer til Christ Church: Crete Hall Assembly og Frontline Church. I Frontline så jeg for meg at jeg kunne beholde det gamle prosjektfokuset, og

ville ha nytte av å finne folk på min egen alder. Resten av kirkene jeg besøkte virket stort sett å ha en overvekt av eldre. For mer informasjon om Frontline, se <http://www.frontline.org.uk/>.

samtidig dra nytte av en arena for å komme i kontakt med folk. Men dette var en stor arena med mange folk, og jeg var redd jeg ville bli borte i mengden. At James i Christ Church kunne se at jeg aldri hadde vært der før, altså at menigheten var liten nok til å ha så god oversikt, var én av grunnene til at jeg dro tilbake til Christ Church. Jeg kunne heller ikke se noe spesielt med Frontline i forhold til Liverpool FC som kunne rettferdiggjøre valget.

Crete Hall Assembly var, lik Christ Church, relativt nær Anfield Stadium. Selv om de ikke var like over veien, men litt lengre ned Donaldson Street, var det nært nok til å merke påvirkningene av stadionet. I motsetning til Christ Church gikk menigheten der også aktivt i møte med fotballsupporterne på kampdager med å dele ut kaffe, te, suppe sammen med informasjonsbrosjyrer om kristen tro. Grunnen til at jeg ikke valgte Crete Hall Assembly var fordi menigheten var noe konservativ i sin tro, og på den måten virket distansert fra resten av samfunnet.⁵ Så selv om mange tok imot brosjyrene deres og stoppet for å snakke med dem, fortalte en fra kirken meg at det var ingen som kom tilbake til deres menighet.⁶ På tross mine tidligere fordommer viste Christ Church seg å være en del av Kirken av England, så jeg så for meg at de ville ha verdier mer nærliggende resten av samfunnet. Den geografiske relasjonen Christ Church hadde til stadionet var også mer utpreget enn hos Crete Hall Assembly, og dette var noe jeg ville undersøke nærmere. Begge kirkene var åpne, vennlige og inkluderende, men jeg følte meg mest komfortabel i Christ Church og det ble avgjørende for mitt endelige valg.

Problemstilling

Denne avhandlingen handler om relasjoner Walton Breck Christ Church hadde til Anfield Stadium. Jeg vil se både på hvordan stadionet påvirker kirken og hvordan kirken påvirker stadionet. Men mitt ståsted vil alltid være i og fra Christ Church. Det var der jeg utførte feltarbeidet mitt, og det kirkens perspektiver jeg prøver å forstå, beskrive og analysere. Empirien har fått fokus og struktur gjennom romlig teori. Som analytiske perspektiver har jeg tatt i bruk oppfatninger av fysiske, sosiale og mentale rom, inspirert av Kim Knott (2005). Det overordnede spørsmålet er hvilke relasjoner finner jeg mellom kirken og stadionet? Og hva har disse relasjonene å si for hvordan kirkegjengerne ser på kirken, på stadionet og på nabolaget de bor i?

⁵ De hadde for eksempel et syn på evolusjon og kvinner som krasjet med gjengs oppfatning i resten av samfunnet.

⁶ Han fortalte meg videre at det ikke var viktig om de kom til deres menighet, eller en annen kirke. Det viktigste var å få dem til å tenke på Jesus, sa han.

Struktur

Jeg har valgt å strukturere avhandlingen i tre deler. Del I er ment som en introduksjon til avhandlingen og vil være viet til å gjennomgå tidligere forskning, metoder jeg har benyttet meg av i før, under og etter feltarbeidet og analytiske perspektiver jeg har brukt i avhandlingen.

I Del II beskriver feltet jeg jobbet i. Denne delen er organisert i fire kapitler. Det første bygger på og operasjonaliserer de analytiske perspektivene jeg satt opp i slutten av Del I. Herunder introduserer og diskuterer jeg kirken, stadionet og nærområdet i forhold til mine analytiske perspektiver, og som hjelpemidler for å kategorisere data. Kirken, stadionet og nærområdet vil så bli sentrale i forhold til strukturen på de neste tre kapitlene i Del II. I disse kapitlene vil jeg systematisk ta opp kirken, stadion og nærområdet i forbindelse med en metodologisk kategorisering av data.

I Del III vil jeg komme tilbake til spørsmålene jeg har stilt i problemstillingen. På bakgrunn av Del II vil jeg se på hvordan kirkegjengerne i Christ Church ser på kirken, stadionet og nærområdet. Deretter vil jeg ta opp igjen Kim Knotts teori, som jeg baserer meg på i de analytiske perspektivene jeg bruker, for å drøfte hvordan min avhandling blant annet kan plasseres i debatter om forhold mellom religion og det sekulære. Som en avslutning på avhandlingen vil jeg reflekterer kort over hvordan det var å forlate feltet og det senere var å avslutte avhandlingen.

Et nytt møte med Walton Breck Christ Church

Da jeg kom tilbake til Christ Church møtte jeg på James igjen. Tre uker var gått siden sist jeg var der, så jeg var hyggelig overrasket da han husket meg og spurte hvordan det gikk med prosjektet mitt. Jeg fortalte han at det gikk bra, men at jeg hadde forandret litt på prosjektet mitt siden sist. Jeg sa at jeg ville være i denne kirken de neste to månedene hvis jeg fikk lov. Han sa det gikk helt greit og informerte meg om tidspunktene for gudstjenestene deres. Dette tok jeg der og da som tillatelse for å gjøre feltarbeid i kirken.

Det var først under kveldsgudstjenesten samme dag, da presten for kirken kom og ga meg klarsignal, at jeg skjønnte at James ikke hadde autoritet til å gi meg en slik tillatelse. Selv om James tok aktiv del i driften av kirken og hadde nøkkel til bygget, var han ikke ansvarlig for menneskene der. James hadde snakket med presten på mine vegne, men prestens klarsignal til meg stadfestet at til syvende og sist var det han som var suvereniteten – det var han som satt med myndigheten til å blokkere eller gi meg

adgang til feltet.

Frem til jeg kom tilbake til Christ Church hadde jeg stort sett satt meg sammen med de andre i de kirkene jeg hadde besøkt. Da jeg bestemte meg for å fortsette i bare én kirke ville jeg prøve å sette meg utenfor den største samlingen mennesker i kirkesalen.⁷ Intensjonene bak dette var tofoldig. Den første grunnen var et produkt av en misforståelse og feilaktig erindring. Min oppgave var å observere handlingene til menigheten, og jeg trodde jeg ville ha større oversikt hvis jeg satt utenfor den største forsamlingen av mennesker. Jeg hadde også en trang for å gjøre et skille mellom meg og menigheten. Jeg følte at hvis jeg satt sammen med de andre og ved å delta i ritualet ville jeg være uærlig. Jeg ville synliggjøre at jeg ikke var en av dem – først og fremst for menigheten, men i etterkant tror jeg det også var for min egen del. En uventet virkning av dette var at jeg (selvfølgelig) ble til en liten kuriositet i menigheten. Hvem var denne mannen som satt til siden og skriblet i den lille notatblokken sin mens andre sto og sang?

Det var ikke under morgengudstjenesten, men under kveldsgudstjenesten samme dag jeg begynte å sette meg til siden for resten av menigheten. Dette viste seg å være en ekstraordinær helbredelsesgudstjeneste med folk fra søsterkirken Holy Trinity Church. Under denne seremonien var det noen som gråt åpenlyst, og jeg følte det hele ble en veldig personlig affære. Min posisjon som en ukjent observatør virket påtrengende, og jeg var redd noen ville ta et kritisk standpunkt overfor meg som person og som student. Jeg tenkte det ville vært lettere hvis jeg fikk presentere meg for hele kirken under en eller annen gudstjeneste. Presten virket å tenke noe av det samme, for etter denne helbredelsestjenesten spurte han om jeg ville at han skulle introdusere meg og mitt prosjekt til menigheten neste søndag.

Det blir ofte sagt at Liverpool er en by der alle har noe å si om fotball, og det virker å være sant i kirken like over veien fra stadionet. Etter introduksjonen den påfølgende søndagen kom flere opp til meg for å snakke om sine erfaringer og meninger om fotball og Liverpool FC, om det var for å fordømme hele sporten eller for å snakke om gode minner.⁸ Sammen med at jeg bevisst satte meg til siden for menigheten og ikke

⁷ Det satt seg også folk der jeg oppholdt meg, men det var som oftest bare på søndagsmorgener når det ble mindre plass i stolrekkene rett fremfor alteret. Se kapittelet om fysiske landskaper for mer detaljert beskrivelser av kirkebygget.

⁸ Selv om jeg sa at jeg ville se hvordan Liverpool FC påvirket kirken, var det sjeldent *kristendom* kom opp som tema. Om dette var fordi vi allerede oppholdt oss i en kirke, og temaet virket overflødig overfor meg som tok Liverpool FC med i betraktningen, eller om det var måten jeg formulerte prosjektplanene mine vet jeg ikke.

deltok i ritualet gjorde denne introduksjon meg til et samtaleemne blant folkene i kirken, fant jeg senere ut. Dette viste seg å være til stor gevinst, da en del kom opp til meg av ren nysgjerrighet over hva det var jeg egentlig gjorde.

Når det er sagt mener jeg fortsatt det viktigste verktøyet jeg brukte for å komme i kontakt med folk – ikke bare i Walton Breck Christ Church, men også i de andre kirkene jeg besøkte – var ganske enkelt å smile og hilse. Dette virket spesielt å fungere på godt voksne mennesker.⁹ Vanligvis åpnet en samtale med at det var dem jeg snakket med som hadde gravende spørsmål om meg. Om dette var fordi jeg så annerledes ut i min norske klesstil, eller om de rett og slett kjente alle som gikk til den bestemte kirken, vet jeg ikke. Men de fleste tok det som en selvfølge at jeg ikke hørte hjemme der. Når jeg så sa at jeg kom fra Norge og ville skrive om Liverpool og kristendom var det ofte nok til å holde en samtale gående over lengre tid.

Forskningshistorie

Så vidt meg bekjent er det bare skrevet én (upublisert) tekst om Walton Breck Christ Church før mitt eget bidrag. Dette er en historietekst skrevet av Ian Hauge, en mann på rundt 60 år som jeg møtte i Christ Church.¹⁰ Heri blir Liverpool FC nevnt i forbindelser forfatteren har funne relevante, men noen analyse av relasjoner mellom klubb og kirke har han ikke begitt seg ut på.

Jeg har heller ikke funnet så mange tekster som tar eksklusivt for seg Anfield Stadium. Omtale av stadionet kommer som regel i tekster om klubben som en større enhet. En forfatter som ble anbefalt meg mens jeg var i Liverpool, og som har hatt innflytelse på hvordan man forstår historien til Liverpool FC, var fotballhistorikeren Peter Lupson. I *Across the Park* (2008) skriver han om det historiske forholdet mellom Liverpool FC og Everton FC, med et fokus på stadionene som ligger så nært hverandre. Han har også et fokus på det religiøse i forholdene imellom stadionene. Her tar han spesielt opp hvordan de begge har en felles grunnlegger i presten Ben Swift Chambers i St. Domingo Methodist Church. Han går også inn på hvordan splittelsen mellom Liverpool FC og Everton FC blant annet kom i stand fordi grunnleggeren av Liverpool FC var ølbrygger og pubeier, noe andre, mer pietistiske styremedlemmer i Everton FC ikke satte veldig pris på.

Religionssosiologen Grace Davie har skrevet to artikler om Liverpool og

⁹ Av en eller annen grunn virket det mindre godt på unge voksne da de vanligvis bare i forbigarten smilte og hilste tilbake, før de gikk videre.

¹⁰ Jeg vil komme nærmere inn på denne boken når jeg tar for meg kilder.

Liverpool FC hvor stadionet spiller en sentral rolle, "'You'll Never Walk Alone': The Anfield Pilgrimage" (1992) og "Believing without Belonging. A Liverpool Case Study" (1993). I disse to artiklene går hun nærmere inn på ettervirkningene av Hillsboroughtragedien i 1989, som Liverpool FC og fans av klubben var involvert i. Her fremmer hun blant annet Anfield Stadium som en *ad hoc* religiøs plass i forbindelse med sørgingen over de døde, og hun omtaler stadionet som den tredje katedralen i Liverpool. Jeg vil komme nærmere inn på Hillsboroughtragedien i Del II.

Interessant nok ble Grace Davie også nevnt i en samtale jeg hadde med presten i Christ Church. Boken vi snakket om da var hennes *Religion in Britain since 1945* (Davie 1994), og uttrykket "believing without belonging". Presten sa at denne boken reflekterte akkurat det han tenkte om kirkens posisjon i samfunnet i dag, hvor færre og færre folk valgte å møte i kirken.

Mye har vært skrevet om Liverpool FC. Med en stor global fanskare er markedet for bøker om klubben tilsynelatende umettelig. Det meste av det er populærkulturelle tekster, biografier eller historiebøker skrevet av fans. Av akademisk litteratur om Liverpool FC har fotballviteren John Williams vært toneangivende. Han har blant annet skrevet *Red Men – Liverpool Football Club, the Biography* (2010), som tar for seg historien til Liverpool FC.

Tidligere verker om fotball og religion vil jeg dele inn i tre kategorier. Én kategori er skrevet av konfesjonelle kristne (jeg har ikke kommet over bøker fra andre religiøse grupperinger) som prøver å gjøre kristendom aktuell i fotball, eller vice versa. Peter Lupson (2006; 2008) nevnt ovenfor er et eksempel på en slik forfatter. Ellers har Jeffrey Heskins og Matt Baker (2006) redigert en bok kalt *Footballing Lives: As seen by chaplains of the beautiful game*, en antologi produsert av prester som fungerer som kapellaner for fotballklubber.

Den andre av mine kategorier tar for seg tekster som beskriver fotball som religion. Som oftest gjelder dette analogier som blir gjort for å sette ritualer eller lidenskap innenfor fotball i kontekst. Religion har blitt en sammenligning mange refererer til nettopp på grunn av lidenskapen fotballsupportere utviser. Alan Edge, en Liverpoolfan og journalist, har for eksempel skrevet boken *Faith of our Fathers*, hvor undertittelen er *Religion as Football* (1999).

Den tredje kategorien, den som ligger nærmest min egen tilnærming, tar for seg forholdet mellom fotballklubb og religion, og religion i fotball. Richard Giulianotti skriver noen sider om religion og fotball i *Football – A sociology of the global game*

(1999). Han er uenig i at fotball og religion er motstridende krefter.¹¹ Han lister opp flere måter religion og fotball påvirker hverandre i komplekse relasjoner: 1) Flere av aktørene i fotball er religiøse. 2) Den internasjonale fotballkalenderen som gitt av FIFA er styrt av den vestlige, kristne kalenderen. Det spilles for eksempel ikke kvalifiseringskamper til VM i julen eller i påsken, men det tas for eksempel ikke høyde for islam og ramadan (Giulianotti 1999: 17). 3) Fotballklubber kan bli del i større religiøse konflikter. Eksempelvis viser han til Nord-Irland og Scotland, hvor klubber kan ende opp med å representere enten katolisisme eller protestantisme.¹² 4) Spillere og lag kan utføre magiske riter før kamp.

Den tredje formen for relasjoner mellom fotball og religion som Giulianotti nevner, blir også tatt opp av mediaviteren Raymond Boyle i "Football and Religion: Merseyside and Glasgow" (2001). Her sammenligner han forholdene mellom religion og fotball i Liverpool og Glasgow. Konklusjonen han kommer til er at i Liverpool, kontra hva som er tilfellet i Glasgow, er det ikke noe religiøst skille mellom fotballklubbene. Han påpeker likevel at religion har en sentral plass i Liverpool, som vist i etterdønningen av Hillsborough.

Metode og kilder

Data i avhandlingen ble generert under mitt opphold i Liverpool fra 9. januar til 23. april, 2010. Jeg vil dele disse inn i tre grupper, etter hvordan de har blitt skapt eller hvor de er hentet ifra: Posisjonert observasjon, dokumenter og samtaler. Posisjonert observasjon var noe jeg gjorde hele tiden, uansett hvor jeg var eller hvilket ærend jeg var på. Under gudstjenester satt jeg som oftest i kroken min, utenfor den største ansamlingen av menigheten, og gjorde notater av det som foregikk. Utenfor kirken ble observasjon gjort ved at jeg gikk rundt i nærområdet eller i byen, satt på stadion eller på pub og så på kamp, eller gikk i byen eller nabolaget på daglige eller spesielle ærend. Gjennom dette opparbeidet jeg meg en bekjentskap til geografien, utseende og rytmen av feltet. Slike observasjoner ble som oftest mer interessant når det ble satt i kontekst av andre kilder.

Dokumenter benyttet i denne avhandlingen er alt fra rapporter fra politiske grupperinger eller organer til avisartikler (som oftest hentet fra Internett), internettsider, historiebøker, kart, kirkebok, kirkebrosjyrer og kirkebrosjyrer. Rapportene, avisartiklene

¹¹ Som også Davie (1993: 85) er.

¹² Se også Giulianotti og Gerrard (2001), og Bairner og Shirlow (2001), for eksempler på fotball som del i religiøse konflikter.

og internettsidene har jeg som regel søkt opp og brukt etterhvert som behovet forelå i løpet av skriveprosessen. Av kart har jeg støttet meg til kartboken *Liverpool A–Z*, Google Maps (maps.google.com) og Kirken av England sitt interaktive kart over sogn.¹³ De ble også brukt under feltarbeid for å orientere meg i byen. Kirkeboken ble kopiert og kirkebrosjyrer ble samlet inn av meg mens jeg besøkte diverse kirker. Kirkeboken tar for seg oppmøte, når gudstjenester ble satt, samt andre detaljer fra første gudstjeneste i Christ Church til august 2008. Kirkebrosjyrer ble delt ut før hver gudstjeneste på søndagsmorgener. Der sto det litt generell informasjon om kirken, om gudstjenestene den uken, om arrangement fremover, om hvilke gater folk i kirken kunne be for den uken og hvem i menigheten som var syke og som folk kunne be for.

Jeg fikk også en tekst som beskriver historien til Walton Breck Christ Church av en kirkegjenger, Ian Hague. Hague hadde vært en del av Christ Church siden den startet opp på midten av 1980-tallet. Før dette hadde han vært i én av de tre kirkene som Christ Church var en sammenslåing av. Teksten han har skrevet er, så vidt meg bekjent, upublisert og skrevet for kirkens del internt. Den tar for seg historien til kirken fra før den ble bygd og til 2007. Dokumenter har i all hovedsak tatt en støttende rolle til annen data jeg har generert i løpet av feltarbeidet. Fremst av dette er det som har kommet frem gjennom samtaler.

Samtaler foregikk i to forskjellige former, bestemt av gitte premisser. Den ene var uformell småsnakk. Dette skjedde, med noen få unntak, alltid i kirken før eller etter en gudstjeneste. Her ble samtaleemner styrt, som det blir ellers i slike situasjoner, utifra hvem man snakket med og hva som opptok dem eller meg på det tidspunktet. Likevel ble ofte temaet for samtalene om avhandlingen min. Måten jeg var presentert for menigheten, og slik jeg hadde oppført meg i kirken, hadde gitt meg en identitet knyttet til et visst samtaleemne. Dette avtok etterhvert som jeg ble bedre kjent med de enkelte, men det gikk aldri helt bort. I mangel på noe bedre å snakke om tror jeg rett og slett det var et naturlig og enkelt tema å ta opp, for å unngå en pinlig pause i praten. Jeg dro stor nytte av disse samtalene, og de er brukt mye i løpet av avhandlingen.

Den andre formen for samtaler var avtalt intervju. Dette gjorde jeg med seks personer fra Christ Church. Mye av det som fristet meg med prosjektet og min reise ned til Liverpool, var å gjøre en studie, ikke på kristne Liverpoolfans som overordnede kategorier for grupper, men med flerdimensjonale enkeltmennesker som var Liverpoolfans og som gikk i kirken.

¹³ Se nettsiden <http://www.achurchnearyou.com/> for Kirken av Englands interaktive kart over kirkesogn.

En avgjørende faktor for å gjøre intervju med noen var ganske enkelt mitt personlige forhold til hver av de – hvor mye jeg hadde snakket med dem forut. Det var to forskjellige måter jeg kom i kontakt og ble kjent med informantene. Det vanligste forløpet var at han eller hun ble nysgjerrig på meg. Fire av seks intervjuobjekter – James, Christina, Sophia og Elizabeth – ble jeg kjent med som følge av at de kom opp til meg for å snakke om temaet for prosjektet mitt. De to resterende – Howard og Elenor – ble jeg introdusert til av andre som mente at det ville være til nytte for avhandlingen min å snakke med dem.

Den første av to runder med intervjuer ble gjort i tidsperioden fra 11. til 26. mars. Jeg hadde da vært på hver gudstjeneste i Christ Church i to og en halv uke. Med tre gudstjenester per uke følte jeg at jeg hadde begynt å bli litt kjent med enkelte mennesker i kirken, og jeg gjorde en forespørsel om de ville la seg intervju. Noen virket å være mer skeptisk enn andre, da de ikke så på seg selv som veldig fotballkyndig. Lik de som kom og snakket med meg etter de fikk høre om studiet mitt, virket de å ha inntrykk av at det handlet mer om fotball og Liverpool FC enn om de og kirken.¹⁴ Samtykke for intervju ble derimot gitt når jeg forklarte at det var hovedsakelig kirken jeg var interessert i.

Intervjuguiden for første intervju ble prøvd ut og revidert to ganger før jeg intervjuet noen i Christ Church. Den første versjonen ble satt opp før jeg dro til Liverpool. Den ble prøvd ut på en venninne som var kristen, men ikke Liverpoolsupporter. Likevel viste det meg at jeg hadde mye å jobbe med. Andre versjon av intervjuguiden ble skrevet mens jeg var i Liverpool. Denne var mer rettet mot å prøve å bli kjent med personen jeg intervjuet. I tillegg var den formet av en del litteratur jeg hadde lest etter jeg hadde kommet til byen. Jeg prøvde den først i et intervju med en pensjonert prest jeg kom i kontakt med i Liverpool, men som ikke skulle komme til å spille noen videre rolle i prosjektet mitt. Selve intervjuet gikk bare sånn passelig. Dette, fant presten og jeg ut av sammen mot slutten, var på grunn av måten jeg formulerte spørsmålene. Han gikk utifra at jeg var ute etter generelle faktaopplysninger, heller enn hans personlige meninger. Intervjuguiden var med andre ord brukende. Jeg måtte bare være mer oppmerksom på hvordan jeg formulerte spørsmålene overfor de jeg intervjuet.

Guiden for intervjuene ble endret kontinuerlig ettersom tidligere intervju belyste nye spørsmål. For eksempel hadde jeg ikke opprinnelig tenkt å spørre om familiens

¹⁴ Jeg vet ikke hvorfor folk trodde det skulle handle om Liverpool FC. Når jeg presenterte prosjektet mitt sa jeg at jeg ville se på forholdene mellom kirken og fotballstadionet. Jeg var muligens ikke ettertrykkelig nok på at det var kirken, og de i den, som var mitt studiefelt.

tilknytning til området. Men i mitt første intervju med Christina kom det frem at hun følte seg til dels fremmedgjort i byen fordi hun ikke hadde bodd her hele sitt liv, og fordi hun hadde cockneyaksent heller enn den karakteristiske scouseraksenten. Intervjuguidene ble også tilpasset den enkelte jeg gjorde intervju med, på bakgrunn av hva jeg hadde snakket med dem om tidligere i feltarbeidet. For eksempel var Elenor den eneste som jobbet med teservering til politiet på kampdager, mens intervjuet med James handlet mer om hvordan fotball påvirket livet hans selv om han ikke interesserte seg for sporten.

Tross denne variasjonen er det store likheter mellom intervjuguidene. De ble organisert i bolker med temaer som jeg ville prøve å belyse hos alle de intervjuede. Først gjorde jeg en sjekk av personalia, fulgt opp av en undersøkelse av deres tilknytning til området. De to neste temaene så på hvorfor de jeg intervjuet ble kristne og hvorfor de hadde valgt og støttet Liverpool FC. Fotball på søndager var et tema som ofte kom opp mens jeg var i kirken. Derfor ville jeg se nærmere på dette i intervju, hvor jeg følte jeg kunne stille mer gravende spørsmål. Jeg hadde lest at det var en overvekt av eldre og kvinner i kirker i England, noe jeg også så i Christ Church. Menigheten hadde også bitt seg merke i dette, så spørsmålene jeg satte opp i denne forbindelse viste seg å gi klare og gjennomtenkte svar.

Tidlig i feltarbeidet, mens jeg enda besøkte flere forskjellige kirker, ble Hillsboroughtragedien ofte nevnt til meg som knutepunkt mellom fotball og religion. Jeg valgte derfor å vie en god del plass til dette temaet i intervjuene. Jeg hadde gjort forsøk på å snakke om denne hendelsen under mer uformelle omstendigheter, uten at jeg fikk noen lengre samtale ut av det. I et intervju visste jeg at det ville bli vanskeligere for de jeg snakket med å skifte tema. Jeg var derfor innstilt på å utnytte dette for å høre hva de følte og tenkte om denne tragedien. Intervjuene viste at dette var et tema med sterke følelser, hvor noen også begynte å gråte.

Helt på tampen spurte jeg hva de syntes om intervjuet, og hva de trodde jeg skulle spørre dem om. Det viste seg at de hadde veldig andre forventninger til intervjuet enn det jeg hadde. De tok også opp helt andre spørsmål enn det jeg hadde tenkt på, noe jeg da kunne bygge videre samtaler på.

Andre intervjurunde ble gjennomført helt på slutten av oppholdet mitt, og faktisk litt etter at jeg forlot Liverpool. Siden jeg valgte å avslutte feltarbeidet like etter påske var det vanskelig å organisere tidspunkt for samtalene. To av intervjuene, med James og Christina, ble derfor gjennomført over epost i etterkant av at jeg kom hjem. Dette

foregikk med at jeg sendte de et sett med spørsmål som de svarte på. Spørsmålene var basert på intervjuguiden jeg hadde lagt opp for de andre, muntlige intervjuene.

Intervjuguiden for andre intervjurunde var stort sett lik for alle jeg snakket med. Variasjoner oppsto under samtalene, heller enn at jeg tilpasset intervjuguidene for hver enkelt. Spørsmålsemnene var denne gangen i større grad påvirket av hva jeg hadde lært mens jeg var i Christ Church. Hillsborough Memorial Service var enten nært forstående eller like overstått. Jeg ville derfor stille noen spørsmål angående dette mens det var naturlig å tenke på det. Dette var koblet til det større temaet om religion og fotball. Foruten dette lurte jeg på hvilken posisjon kirken hadde i livene deres og hvilken posisjon de mente kirken hadde i nærområdet.

I intervjuene prøvde jeg å holde samtalene flytende og på informantens premisser. Samtlige intervju ble utført utenfor kirken. Christina gjorde jeg intervju med på en benk i Stanley Park, Howart på to forskjellige puber, mens James, Elenor, Elizabeth og Sophia gjorde jeg intervju med i hjemmene deres. På den måten håpet jeg å gjøre informantene mindre bevisste på hva som var det "rette svaret" i forhold til hva som var kirkens doktriner. For min egen del var spørsmålene med hensikt skrevet i stikkordsform, for å tvinge meg selv til å formulere spørsmålene i kontekst av samtalene vi hadde. Følgelig ble ikke intervjuguidene representative for forløpet i samtalene. De viste heller til temaer jeg ville gå gjennom i møtene med de enkelte informantene.

Samtidig skapte premissene en setting for samtalene. De respektive rollene til informantene og meg var klart definerte, og utspilte seg i tidsrommet som ble avsatt til det vi kalte for intervju. Jeg var intervjueren og de var intervjuobjekter. Jeg stilte, ofte gravende, spørsmål og de svarte som best de kunne. Dette kom best fram når jeg annonserte at intervjuet var over. Da skiftet både de og jeg på rollene vi spilte, og samtalene fikk en annen, mer avslappet karakter.

Jeg har i de senere år viet mye tid og energi på Liverpool FC. Jeg kan derfor mye om klubben og holder meg oppdatert på nyheter om den. Spørsmålene jeg stilte angående Liverpool FC var ofte ikke basert på hva jeg hadde lært i feltet, men på hva jeg hadde lest forrut. Rollene vi spilte mens vi snakket om Kristendom eller Liverpool FC ble derfor noe forskjellig. Når vi snakket om kristendom og kirken var jeg i stor grad den uvitende, og det var de som lærte meg opp. Men når vi snakket om Liverpool kunne jeg fremstå mer som en autoritet på temaet. Jeg er usikker på hvordan dette påvirket svarene jeg fikk.

Jeg har, som sagt, også holdt kontakt med noen fra kirken etter at jeg forlot

Liverpool. Gjennom epost, SMS og Facebook har jeg stilt spørsmål og fått svar på ting jeg har lurt på. Jeg nevner ovenfor intervjuene jeg sendte til Christina og James etter feltarbeidet. I tillegg, hvis det har vært et tema jeg har lurt på under skriveprosessen, har jeg fra tid til annen sendt spørsmål på SMS, epost eller Facebookmelding. Dataen fra disse samtalene er forskjellig fra de andre samtalene jeg har hatt. Foruten at de skjedde etter resten av feltarbeidet mitt, foregikk det også skriftlig. Dette kunne forandre på måten informantene svarte på spørsmålene mine. James og Howard, for eksempel, kunne gi veldig lange svar muntlig, mens de skriftlige svarene var korte og konsise. Svar på muntlige spørsmål ble også ofte formulert *mens* de ga svar. Altså, ved å snakke om et tema kunne informantene resonere seg frem til et svar de var fornøyde med. På den måten fikk jeg litt innsikt i tankeprosessen og utgangspunktene deres, om det så bare var at de ikke hadde tenkt på saken før. Dette aspektet ble borte i skriftlige intervju.

I avhandlingen har jeg behandlet data fra de forskjellige samtalene likt – enten det var fra uformelle samtaler, muntlige intervju eller skriftlige spørsmål. Ved å sette opp seks navn som beskriver seks unike synspunkter håper jeg å vise noe av mangfoldet som jeg opplevde i Christ Church. Dette vil bli supplert med synspunkter jeg fikk fra andre, ikke navngitte personer jeg snakket med, i tillegg til mine egne observasjoner og dokumenter jeg har lest.

Noen forskningsetiske utfordringer

Forskningsetiske betraktninger og refleksjon bør være nærliggende ethvert etnografisk studium, både før, under og etter feltarbeidet er gjennomført. Oppførsel i feltet og fremstillinger i tekster kan, og mest sannsynlig vil, ha konsekvenser for de man skriver om. Under selve feltarbeidet kan posisjoneringen av feltarbeideren, og av de man gjør feltarbeid med, påvirke relasjoner. Jeg var helt klart et fremmedlegeme i Christ Church. Selv om det er vanskelig for meg å bedømme grad, virker det åpenbart at feltet jeg jobbet i endret seg som følge av mitt nærvær. Videre var ikke feltet mitt kirken og alle dens medlemmer. Jeg har basert denne oppgaven på noen titalls stykker jeg snakket med, ganske langt ifra de rundt hundre som kom til morgengudstjenester på søndager. Flere av de jeg snakket med tok også aktiv kontakt med meg, og introduserte meg for andre de ville jeg skulle snakke med angående prosjektet mitt. Jeg var, med andre ord, et fremmedlegeme som en del av kirken hadde direkte kontakt med.

Noe av det første jeg tok opp under intervjuer var at den informasjonen de ga meg ville bli anonymisert – uansett om de ville eller ikke! Jeg gjorde også et poeng av

dette i mitt daglige feltarbeid, i håp om at informantene ville stole mer på meg og være mindre forbeholden i svarene de ville gi meg under intervjuene. Jeg la ikke skjul på at jeg utførte intervjuer, men jeg ville, for eksempel, ikke si til noen hvem jeg gjorde intervju med. Uten å tenke over betydningen av ordet sa jeg også at intervjuene ville være konfidensiell. I etterkant vil jeg si, med ett mulig unntak, at denne harde linjen var overdrevet og muligens unødvendig. Jeg trodde, og agerte utifra, at deres største bekymring ville være at intime opplysninger ble spredd i kirkemenigheten. At de så på meg som en person de måtte være forsiktig i fremstillingen av seg selv med, slo meg ikke før i etterkant av feltarbeidet. Det jeg nå derfor sitter igjen med er, i mine øyne, stort sett lite kontroversiell data som jeg har lovet mine informanter å behandle uhyre forsiktig.

Hammersley og Atkinson stiller i sitt kapittel om forskningsetikk i *Ethnography: Principles in Practice* (1995: 267) spørsmål ved om religiøse seremonier er private eller offentlige. Man kan argumentere for at Christ Church, som del av Kirken av England, er en offentlig plass og følgelig åpen for alle å studere og skrive om. Mine følelser under en helbredelsesgudstjenesten den første helgen tilsa imidlertid at dette var veldig personlig. I et annet tilfellet ble jeg også avvist på forespørsel om å gjøre feltarbeid i en annen kirke, nettopp fordi presten mente religion var en privat affære.¹⁵ Hvorvidt kirken er en del av den private eller offentlig sfære påvirker hvordan man burde behandle de man snakker med – det private har selvsagt strengere krav til informering og samtykke enn det offentlige. I forhold til menigheten generelt i Christ Church valgte jeg å trå en middellinje. Først spurte jeg og fikk samtykke fra presten, i tillegg til James, på vegne av gruppen. Etter dette ga jeg en generell informering om prosjektet mitt i løpet av en gudstjeneste tidlig i feltarbeidet. Foruten de jeg har intervjuet, presten og hans assistent vil jeg heller ikke beskrive personligheter i kirken. Meninger av andre enn de intervjuede vil derfor ikke bli gitt noe navn. På den måten håper jeg å ivareta deres privatliv.

Som en naturlig del av å holde lengre samtaler, fikk informantene jeg intervjuet en dypere innføring i prosjektet. Jeg strebet etter å klargjøre at feltarbeidet var en pågående prosess, og at jeg ville være åpen for endring etterhvert som jeg skapte og analyserte data generert under og etter feltarbeidet. Samtlige ble informert om at de sto fritt til å trekke tilbake noe eller alt som ble sagt til meg i intervju.

¹⁵ Dette var, vel og merke, presten i en kirke noen spillere av Liverpool FC kom til, og presten virket å tenke mer på privatlivet til disse offentlige personene enn på de andre, mindre kjente kirkegåerne.

Analytiske perspektiver

Analysen i denne avhandlingen er basert på teori om rom. Jeg vil prøve å bruke rom som analytiske verktøy for å skape en forståelse for relasjoner mellom Walton Breck Christ Church og Anfield Stadium. På den måten kan ulike rom bli sett på som analytiske kategorier. Som analytiske verktøy er rom definert av studenten. Jeg vil operere med to ordener av rom. Den første vil være grunnlagt i empirien, og fokusere på kirken, stadionet og nærområdet. Jeg vil gå nærmere inn på disse rommene i Del II. Den andre ordenen av rom, som brukes som analytiske perspektiver, vil jeg ta for meg her.

Rom er ikke passive, rom er dynamiske. De blir skapt og gjenskapt gjennom det daglige livet. Rom er avgrensede, men, med likheter til naturvitenskapens økosystemer, er de ikke isolerte fra andre rom. De interagerer med andre rom. Og rom er aktive og påvirkende. De er fulle av makt og sosiale krefter.

Kim Knott: En tredeling av rom

I boken *The Location of Religion* (2005) tar den britiske religionsviteren Kim Knott i bruk en tredeling av rom: fysiske rom, sosiale rom og mentale rom. Hun gir aldri noen klar definisjon av de forskjellige rommene, men jeg har likevel blitt inspirert av hennes analyse og hennes praktiske bruk av denne tredelingen. Med utgangspunkt i dette vil jeg her presentere et sett analytiske verktøy for å analysere data jeg har fra mitt feltarbeid.

Fysiske, sosiale og mentale rom fungerer ikke separat og autonomt – de er både vekselvirkende og avhengig av hverandre. De rommer ulike aspekter av og perspektiver på det jeg prøver å beskrive. Fysiske rom inneholder det materielle, det man kan sanse. Å forstå det fysiske utenfor og uavhengig av det sosiale og mentale er umulig. Mer enn det, å beskrive det fysiske uten å ta høyde for det sosiale og mentale er umulig. Forutsetninger for å forstå den fysiske verdenen ligger i det sosialt og mentalt skapte. Men samtidig blir det sosiale og det mentale også påvirket av det fysiske, noe jeg håper å vise i denne oppgaven. Sosiale og mentale rom blir også uttrykt i fysisk rom.

Sosiale rom er kommunikative rom. Kommunikasjon kan foregå på flere forskjellige plan, på flere forskjellige måter og ofte samtidig med hverandre. Språklig kommunikasjon direkte mellom mennesker er det mest åpenbare. Symboler kan bli forstått som kommunikasjon. Symbolers mening kan være en kampmark som nødvendigvis må utspilles kommunikativt mellom individer eller grupper. På den måten blir mine akademiske kategorier, som "religion", "kultur", "økonomi", "politikk", "demografi", osv., også gjeldende og diskuterbare i sosiale rom.

Mentale rom er rom av forestillinger. De inneholder tanker og følelser enkeltpersoner. Mye av det som inngår i mentale rom kan man også finne i sosiale rom. Og likeledes kan man ikke snakke om sosiale rom uten å ta høyde for at det også foregår noe i mentale rom. Mentale rom skaper forståelser av sosiale og fysiske rom, samtidig som forståelser blir påvirket av hva som beveger seg i fysiske og sosiale rom. Men der sosiale rom er åpent tilgjengelig for de som beveger seg i dem, vil mentale rom være private og lukkede for direkte innsyn. Innsyn i mentale rom kan bare gjøres indirekte gjennom sosiale rom. Mentale rom kan gjenspeile seg i handlinger og utsagn gjort i sosiale rom.

Knotts inspirasjon: Henri Lefebvres romlige triade

Knott er inspirert av den franske sosiologen og filosofen Henri Lefebvres ([1974] 1991) beskrivelse av tre aspekter ved rom. Hun lister opp *representasjoner av rom*,¹⁶ *romlige representasjoner*,¹⁷ og *oppfattet rom*.¹⁸

Representasjoner av rom blir beskrevet som "kapitalens rom" (Knott 2005: 36). Fysiske eksempler er monumentale representanter for dominerende viten og ideologi. Falliske skyskrapere, sentralt plasserte regjeringsbygg, store og storslåtte universitetscampuser. Deres representasjoner blir ikke tatt opp i det daglige livet, men de er likevel påtrengende for hvordan man tenker om verdenen. Det er den dominante orden. Man trenger ikke å bry seg med den før man går imot den.

Romlige representasjoner er felles, symbolske og tradisjonelle tankeganger. Lefebvre peker på bygdekirken, kirkegården og kirketårnet som symboler på en større kosmologisk virkelighet utover det hverdagslige levde liv (Knott 2005: 37). Det er tatt for gitt lokal kultur.

Oppfattet rom, også kalt romlig praksis, er den daglige skapelsen av rom. For å beskrive dette refererer Knott til Bourdieus *habitus*, et overordnet mønster som blir skapt og gjenskapt gjennom utspilling av mønsteret. Plasser og rom blir til gjennom hvordan de brukes.

Disse tre aspektene samsvarer derimot ikke med mine, eller Knott sine, oppdelinger av rom som fysiske, sosiale og mentale. Lefebvres tre aspekter kan brukes innenfor både fysiske, sosiale og mentale rom, og helst alle samtidig. De viser hvilke intrikate sammenhenger man kan finne mellom fysiske, sosiale og mentale rom. Jeg

¹⁶ Engelsk *representations of space*. Alternativt *conceived space* eller *conceptualised space* (Knott 2005: 36).

¹⁷ Engelsk *spaces of representation*. Alternativt *lived space* (Knott 2005: 37).

¹⁸ Engelsk *perceived space*. Alternativt *spatial practice* (Knott 2005: 39).

håper å bruke deler av Lefebvres perspektiver til slutt for å vise noen av sammenhengene mellom fysiske, sosiale og mentale rom.

Plasser, relasjoner og variasjoner mellom plass og rom

Det er vanlig å skille mellom plass og rom. Knott (2005: 134) beskriver plasser som møtepunkter, i rom, der sosial handling utføres. De er både aktive og åpne. Jeg ser også på plasser som punkter i rom – som sentraler i nettverk. Plass er alltid omtalt i relasjon til noe annet. Og plasser har relasjoner til nært og fjernt, lokalt og globalt. Plasser er posisjonert i forhold til andre plasser i rom: fysisk og geografisk, sosialt og hierarkisk, mentalt og emosjonelt. De påvirker også andre plasser, mennesker og ting i rom. Og, gjennom relasjoner de har til ting rundt seg, skaper de identiteter, både for seg selv og for andre.

Rom blir brukt for å samle og binde inn plasser, mennesker og ting. De er analytiske avgrensninger av et felt. Man er bestandig selv posisjonert fysisk, sosialt og mentalt i rom. På den måten beskrives alltid rom innenfra, med et fokus på hva rommene inneholder. Plasser derimot, blir bestandig beskrevet utenfra, som punkter i rom. Når man behandler og omtaler plasser blir fokus på hvordan de relaterer til andre plasser, mennesker og ting i rom.

Rom kan vekselvis være plass, og plass kan vekselvis være rom, samtidig og om hverandre. De er som lys, som enten kan være partikler eller bølger eller begge deler. Det er avhengig av hvilken analytisk kontekst man plasserer de i. Rom-som-plass er på den måten også posisjonert i nettverk. De har også relasjoner til rom-som-plasser rundt seg. Handlinger utført i rom vil påvirke disse relasjonene, samtidig som relasjonene vil påvirke handlingene. I tillegg vil det være relasjoner mellom fysiske, sosiale og mentale rom i rom-som-plass. Alt man finner i ett rom vil alltid stå i sammenheng med noe i de andre to.

Tid, rom og itineranter

Tid og rom henger nødvendigvis sammen – i praksis kan man ikke separere det ene fra det andre. En fin analogi for dette hørte jeg under et intervju BBC Radio hadde med en fysiker. Programlederen spurte fysikeren om man ikke teoretisk kunne bygge et teleskop som kunne se ut over kanten av universet? Fysikeren svarte nei, for når man ser mot kanten av universet ser man ikke bare mot kanten av materie, men også mot kanten av tid. Knott (2005: 4–5) advarer mot å ignorere tid til fordel for rom i religionstudiet. Hun viser til Lefebvre, som peker på hvordan historie har vært med på og fortsetter å forme

rommene vi lever og opererer i.

Den amerikanske religionshistorikeren Thomas Tweed tar i boken *Crossing and Dwelling* (2006) opp et verktøy for forståelsen av mennesker i tid og rom. Han kaller individer for itineranter.¹⁹ Tweed mener det engelske ordet *itinerary* snakker om reise i både fortid, nåtid og fremtid samtidig. Et *itinerary* er samtidig både en oversikt over hvor man har vært, hvor man er nå og hvor man skal i fremtiden. På samme måte har personer en historie som har ført dem til hvor de er nå. Men de har også ofte en plan for hvor de skal dra og hva de skal gjøre i fremtiden. Mennesker er ikke passive spillere i rom uten mål og mening. Ofte forestiller mennesker seg fremtiden, og kan i større eller mindre grad handle utifra disse forestillingene.

Plassert teori og metode

Romlig teori er også plassert akademisk-historisk. Geografen Barney Warf og litteraturforskeren Santa Arias snakker i boken *The Spatial Turn* (2009) om "den romlige vendingen". De bruker dette begrepet for å vise hvordan historisisme, hvor tid får høyere verdi enn rom, ikke dominerer i like stor grad som det gjorde tidligere. Det er nå en trend blant akademikere å se på rom, tid og samfunn i like stor grad. Warf og Arias sier at dette ikke er en rent akademisk vending. Det har kommet som et svar på politiske, sosiale, økonomiske og teknologiske omveltninger i samfunnet. Rom har blitt viet mer oppmerksomhet i forskning fordi det har fått større betydning gjennom globalisering, frihandel, migrasjon og digitale medier. Foregangsfiguren Henri Lefebvre var nymarxist, og viet mye av sin akademiske karriere til å skrive om ulikheter i samfunnet fra et romlig perspektiv.

Religionshistorikeren John Corrigan (2009) påpeker at rom alltid har vært viktig i studiet av religion. Dette fordi rom alltid har vært viktig i religion. Han skriver om skapelser av mytiske, spirituelle og forestilte landskaper, om kart basert på geografisk utbredelse av religion, om pilgrimsreiser, om Eliades *axis mundi*, om rituelle avgrensninger av hellig og profant rom, om migrasjon, om diaspora og om materielle uttrykk for religiøse overbevisninger. Religiøse mennesker er "polylokalisert", sier Corrigan. Derfor har også religionsvitenskapen vært flink til å ta høyde for det romlige. Likt Knott (2005) mener han heller at religionstudiet har oversett tid, og maner til at det blir satt mer fokus på at religiøse mennesker også er "polykroniske".

¹⁹ Min oversettelse av ordet *itinerants*. Tweed bygger i utgangspunktet opp teori som *itinerary* (s. 7–20), men senere blir dette også brukt i beskrivelse av religiøse mennesker (f.eks. s. 157). Jeg har lett etter et godt norsk ord for dette, men jeg finner ikke noe som tar for seg alle de tre betydningene av *itinerary* som Tweed tar opp.

En av fordelene med en romlig analytisk tilnærming er at det også åpner for å plassere studenten. Som Tweed (2006: 1–28) skriver er posisjonen i feltet avgjørende for hva man kan observere. Feltarbeideren er en vandrer i et landskap, sier han. Hva feltarbeideren kan observere varierer etterhvert som han eller hun beveger seg i det. Landskaper er fylt med bygninger, gater, mennesker og annet som både kan hjelpe og hindre innsyn og tilgang. Posisjon i terrenget er et premiss for hva som kan bli observert og kommunisert. Å klargjøre egen posisjon, hvor man observerer fra og hvordan man beveger seg, er derfor viktig.

Posisjonering blir viktig også i forhold til min analytiske bruk av fysiske, sosiale og mentale rom. Som etnograf har jeg bare direkte tilgang til fysiske og sosiale rom. Hva mer, selv om fysiske og sosiale rom skulle være mer eller mindre felles tilgjengelige, vil mine observasjoner alltid være farget av hvor jeg står i fysisk rom, hvordan jeg og andre forstår min ballast og rolle i sosiale rom, og mine mentalt konstruerte rom. Men, på samme vis som jeg er posisjonert i fysiske, sosiale og mentale rom, er også de jeg snakker med posisjonerte. De som jeg snakker fra ulike ståsteder, med ulike fordommer, følelser og tanker. Dette er noe jeg må ta høyde for.

Jeg håper å gjøre min egen posisjon så gjennomiktig som mulig i teksten. En klargjøring her for alle mine bevegelser under feltarbeid og skriving ville likevel vært umulig og upassende. Med det sagt har jeg en bakgrunn som har formet og fortsetter og forme mine rom. Jeg er født og oppvokst i et kristent hjem nord i Norge. I mine barneår var stort sett alle som var meg nær Liverpoolfans. I mine ungdomsår gjorde jeg opprør mot min kristne bakgrunn, samtidig som min engelske fotballtilhørighet begynte å forme seg som en identitetsmarkør i forhold til rivaliserende supporterstatus hos venner. Mitt fokus på skolen var teknisk og naturvitenskaplig, og jeg startet et studium i romfysikk. Etter ett semester flyttet jeg over til religionsvitenskap.

DEL II

Om relasjoner

Under de første gudstjenestene prøvde jeg å ta notater av alt. Fra min posisjon i kroken av kirkesalen skriblet jeg ned så mye som jeg kunne av det jeg så og hørte og tenkte. Hvem som satt med hvem, hvordan folk oppførte seg, hvilke salmer ble sunget, hva presten sa i prekenen, hva bønneleder tok opp i bønnen, og så videre. Men det var jo ikke teologi, myter eller riter jeg hadde kommet til Liverpool for. Avhandlingen skulle først og fremst handle om utadrettede relasjoner mot Anfield Stadium og lokalsamfunnet. Interne eller innadrettede relasjoner skulle ta et bakteppe for hvordan kirken og folkene i den forholdt seg til en slik enorm størrelse over veien.

Jeg trappet derfor noe ned fokuset på det som foregikk i selve gudstjenestene. Jeg konsentrerte meg heller i større grad om periodene før og etter gudstjenestene, og de samtalene jeg hadde med folk da. Dette varte nesten hele feltarbeidet.

Samtidig handlet ikke alle og hele gudstjenestene om Gud og folkene i kirken. Ting som skjedde utenfor kirkeveggene – ofte langt utenfor, slik som Afghanistan, Haiti og parlamentsvalg – ble også tatt opp. Hver uke oppfordret dessuten kirken, gjennom brosjyrer og i gudstjenester, kirkegjengerne å be for forskjellige gater innenfor sognet. Christ Church var en kirke for nærsamfunnet. Den så ikke bare på seg selv og mot Gud, men også utover. Relasjoner de hadde utad var i et dynamisk forhold til relasjoner innenfor i kirken.

Operasjonalisering av teoretiske perspektiver

Kirken, stadionet og nærområdet ble gitt flere størrelser av de jeg snakket med, spredt utover fysiske, sosiale og mentale rom. Som eksempel tenkte jeg ofte på den fysiske størrelsen til kirkebygget som Christ Church. Men av de jeg snakket med ble jeg ofte fortalt at kirken er folkene i den, ikke selve bygget. De fysiske, sosiale og mentale rommene til Christ Church strakk seg på den måten langt utover veggene til en middels stor bygning sentralt på Anfield. Faste og allmenne grenser for plasser og rom kunne derfor være vanskelige å definere. Som ellers i livet vil innhold, representasjoner og presentasjoner i og av ting, personer, plasser og rom i denne avhandlingen forandre seg utifra hvilken posisjon man snakker ifra og hva konteksten for samtalen er.

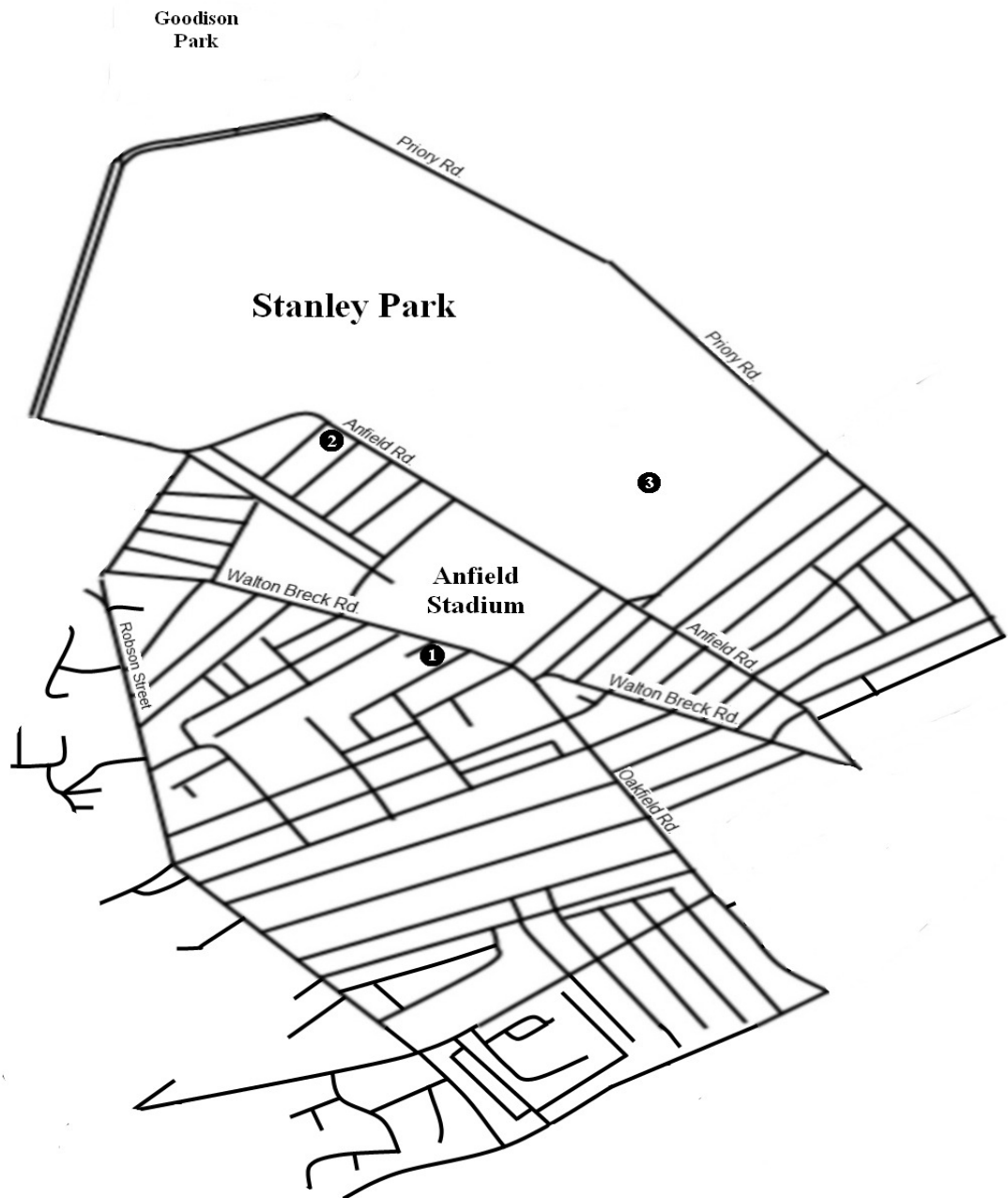
Som plasser gav *kirken, stadionet og nærområdet* et mangfold av assosiasjoner. *Stadionet* kunne være en representant for Liverpool FC, ofte i en kontekst der klubben settes i kontrast til lokalsamfunnet rundt stadionet. Men det kunne også være en

mulighet for misjonering mot vel 40000 fotballtilhengerne som passerte like utenfor kirken rundt tretti ganger hvert år. Det var en plass i et nasjonalt eller globalt rom, hvor Liverpool FC spilte sine fotballkamper. *Stadionet* kunne referere til klubben, menneskene som gikk dit, handlingene som ble utført der og mer.

Stadionet blir omtalt som hjemmet til Liverpool FC, med det er også bare en del av klubben. Liverpool FC har globale dimensjoner, med fanskarer og forretningsinteresser som spenner seg rundt hele verdenen. Det er viktig å presisere at Anfield Stadium i denne avhandlingen primært vil bli behandlet som en lokal størrelse. Fokus er på *stadionet*, og på relasjoner det har til omgivelsene sine, utifra mitt og mine informanternes ståsted i Walton Breck Christ Church. Fotballklubben som helhet vil ikke bli behandlet her.

Etterhvert som feltarbeidet utviklet seg ble jeg klar over mengden relasjoner mellom *kirken* og *stadionet* ved at de begge befant seg i samme nabolag. Jeg så indirekte relasjoner mellom disse plassene gjennom nabolaget som de var en del av – som de påvirket og var påvirket av. Ofte når jeg snakket med folk fra kirken kom vi inn på temaet om nabolaget rundt kirken og stadionet. Det var varierende om de snakket om kirkesognet, om bydelen Anfield, eller om et større eller mindre udefinert nabolag som ofte ble kalt nabolaget. Videre vil mange kildedokumenter som jeg tar i bruk operere med egne inngrensninger av områder. Som rom vil *nærområdet* variere i størrelse. Men hovedtanken er at det fungerer som et rom for relasjoner mellom *kirken* og *stadionet*. Det har også en geografisk forankring i nettopp *kirken* og *stadionet*.

Nærområdet fungerer også som plass. Det har relasjoner til andre plasser, i Liverpool og i England så vel som resten av verdenen. *Nærområdet* er slik også posisjonert i fysiske, sosiale og mentale rom. Når det er sagt er *nærområdet* også en operasjonalisering av livet til kirkegjengerne utenfor kirkebygget. Samtlige av de jeg snakket med i Christ Church bodde i relativ nærhet til kirken og stadionet. På den måten kunne de bli en del av de samme relasjonene som mellom *kirken* og *stadionet*, ved at de alle beveger seg og er posisjonerte i *nærområdet*. *Nærområdet* vil derfor handle om individer som bor der, og som også går i *kirken*.

Illustrasjon 3: Kart over Walton Breck Christ Church sogn. 1, kirkebygget. 2, leiligheten min. 3, foreslått tomt for ny stadion.

Fysiske landskaper

I dette kapitlet skal jeg gi korte beskrivelser av det fysiske ved kirken, stadionet og nærområdet. Dette er hovedsaklig basert på mine egne observasjoner, som jeg har gjort meg mens jeg har gått, stått og sittet i kirken, stadionet og nærområdet. I tillegg har jeg supplert med opplysninger fra dokumenter som kart og skriftlige beskrivelser av plasser og rom.

Kirken

Hovedinngangen til Walton Breck Christ Church lå ikke langs hovedveien Walton Breck Road, eller busstoppet jeg sto på når jeg først oppdaget kirken. Den lå litt skjult, ned en gate kalt Hartnup Street. Som jeg fikk med meg var det to andre innganger til kirken. Den ene var på samme vegg som hovedinngangen, lengre opp mot Walton Breck Road. Den andre var en nødutgang på veggen som vendte mot Walton Breck Road, busstoppet og Anfield Stadium.

Illustrasjon 4: Øverst er oppholdshallen. Nederst er garasjeporten som leder til mellomrommet, og videre til kirkehallen.

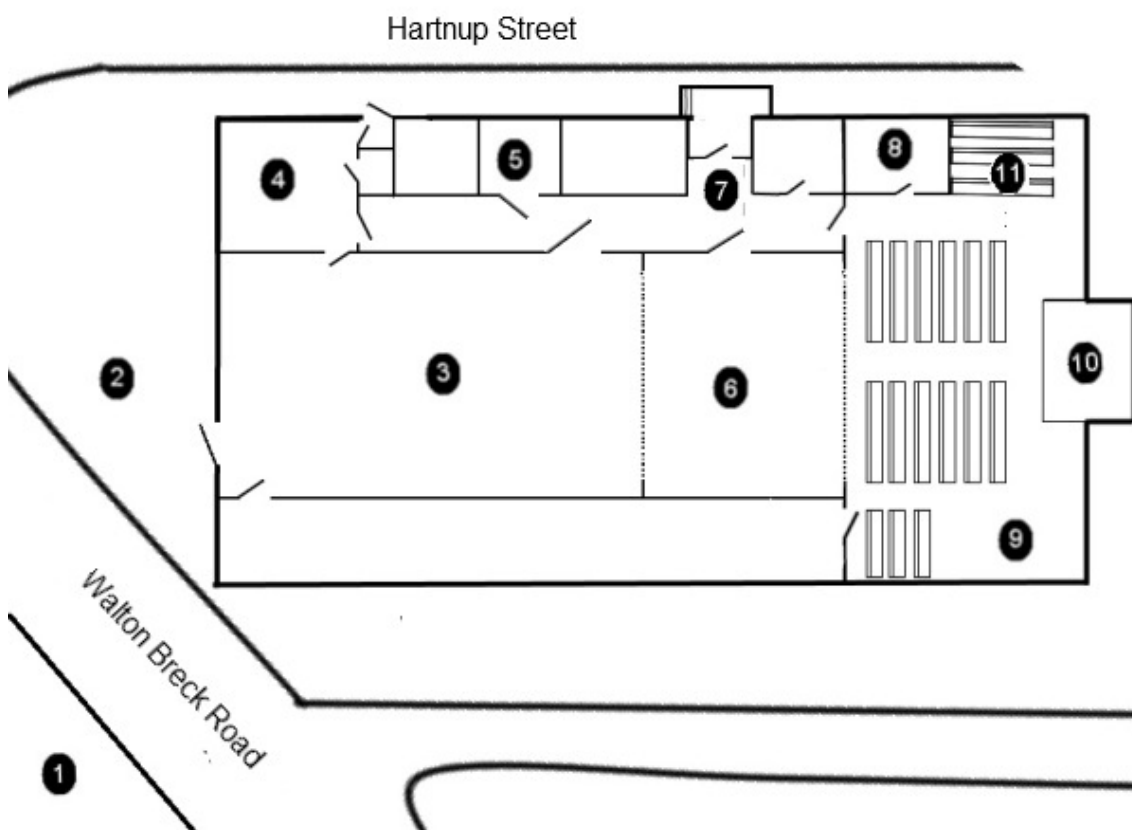
Da jeg kom inn hoveddøren befant jeg meg i en korridor som strakk seg fra venstre til høyre. Mot høyre i korridoren var toaletter, kjøkkenet, og oppholdshallen. Oppholdshallen var et multifunksjonelt rom med basketkurv og et golvbelegg man ellers finner i en gymsal. Jeg fant senere ut at denne hallen var, foruten lørdager, i bruk hver ukedag av forskjellige kirkegrupper. Multifunksjonalitet var et stort poeng for mange av de jeg snakket med om selve bygget. Det var også en luke – en disk – inn til kjøkkenet som ble brukt til å servere te og kaffe. Rett frem fra inngangsdøren var et mellomrom – et mindre rom som ble brukt som lager for stoler eller som møterom for AA, alt etter hva det var behov for. Til venstre fra inngangsdøren var det et par kontorer og selve kirkesalen. Veggene mellom oppholdsrommet, mellomrommet og kirkesalen minte meg om garasjeporter, da de kunne skyves opp og lage et stort langstrakt rom.

Illustrasjon 5: Kirkehallen

Like til venstre innenfor døren til kirkesalen var et kontor som jeg antok forbeholdt presten. Dette kontoret strakte seg cirka halvveis nedover vegg på denne siden av salen. Sammen med det skrånende taket skapte dette en krok litt sideliggende fra resten av sitteplassene. På motsatt side av salen befant bandet seg. Bandet besto som oftest av et orgel, en på fløyte og tre eller fire i kor. Et slagverk og et par gitarer var også stilt opp. Trommene ble fra tid til annen brukt, men jeg opplevde aldri at gitarene ble spilt på. Alteret var på en liten forhøyning i forhold til resten av gulvet, omkranset av en alterring som ble brukt under nattverd. Denne alterplattformen var satt litt inn i vegg, under det jeg vil kalle for kirketårnet. Kirketårnet stakk opp fra resten av taket, men det

var ikke installert noe klokke og virket ikke å ha noen funksjon utover det estetiske. Et stort glasskors prydet veggen til kirketårnet, mens veggene til siden for kirketårnet var dekorert med faner laget av kirkens medlemmer. Også på én av disse veggene hang et lerret som ble brukt for å vise lysbilder og sangtekster under salmegangen.

Illustrasjon 6: Kart over kirken. 1, stadionet - 2, busstoppet - 3, oppholdshallen - 4, kjøkkenet - 5, toaletter - 6, mellomhall - 7, hovedinngang - 8, prestekontor - 9, kor og band - 10, alteret - 11, min vanlige sitteplass.

Stadionet

Anfield Stadium er omkranset av veiene Anfield Road i nord, Lothair Road og Lake Street i vest, Walton Breck Road i sør, og Skerries Road i øst. På noen kart, blant annet min *Liverpool A-Z* fra 2005, står Kemlyn Road fremdeles oppført, noe som vil gjøre det til den nærmeste veien i øst istedenfor Skerreis Road. Kemly Road opphørte imidlertid å eksistere etter at Liverpool FC bygde sin Centenary Stand, som sto ferdig i 1992 (Walmsley 1997: 104).

Selve fotballbanen er posisjonert slik at dødlinjene ligger parallelt med Anfield Road og Walton Breck Road. Tribunen langs Anfield Road heter, passende nok, Anfield Road End eller, på lokal slang, Anny Road. Det er en tribune med to terrasser.

Supporterne til det besøkende laget får bruke omtrent en kvart del av denne tribunen, på nedre lag mot vest. Tribunen mot vest heter The Main Stand, mens tribunen mot øst heter Centenary Stand. Langs med Walton Breck Road ligger The Spion Kop, ofte bare kalt The Kop. The Kop var, på tross av å være plassert langs den kortere dødlinjen, den største tribunen på Anfield Stadium.

The Kop var også tribunen som vendte mot Walton Breck Christ Church. Dette var en relasjon som ikke gikk upåaktet hen i kirken. Når Hague (s. 3) beskriver lokaliteten til kirken sier han at den er rett overfor The Kop. Han velger altså å referere til The Kop spesifikt, heller enn til Anfield Stadium som helhet.

Det har i flere år foreligget planer for å bygge en ny stadion i den østlige delen av Stanley Park. I kartboken min står det oppført at det nye stadionet til Liverpool FC skulle stå klart i 2009 (*Liverpool A-Z 2005*). I begynnelsen av 2010 var området de skal bygge på fremdeles en grønn slette.

Nærområdet

Illustrasjon 7: Anfield Stadium

Arkitektonisk ruvet Anfield Stadium over resten av landskapet. Ingen andre bygninger kom i nærheten av stadionets størrelse. Nærområdet var hovedsaklig et boligområde. I de fleste gatene jeg gikk i, var det rekkehus tett i tett. Bare unntaksvis så jeg eneboliger med hage og rom til nabohuset. Store deler av bebyggelsen var gamle steinhus. Flere av husene var også forlatt med gjenspikrede dører. I følge Hague (s. 3) var det 5400 boliger i sognet til Christ Church i oktober 2005. Av disse hevder han at 708 var forlatt. Om tallene er representative for da jeg var der vet jeg ikke, men det var fortsatt hele gater som var forlatt.

Gjennom avhandlingen vil jeg veksle mellom å referere til hovedsaklig tre forskjellige geografiske avgrensninger eller plasseringer av *nærområdet*. Kirkesognet og bydelen Anfield er allerede nevnt. Begge ble ofte omtalt av de jeg snakket med i kirken. I tillegg har jeg tatt i bruk rapporter skrevet av politiske grupper i forbindelse med sanering av nærområdet. Disse opererer ofte med et område som inkluderer Anfield og et nabolag, like sør for Anfield, kalt Breckfield. I tillegg kan nærområdet referere til en udefinert størrelse hvor det i samtaler har blitt snakket om "nabolaget". Sognet til Christ Church var omringet av og med veiene Robson Street, Halkyn Drive, Hamilton Road, Breck Road, Oakfield Road, Robarts Road, Thurston Road, Priory Road, Stanley Park, and Blessington Road (Hague: 3). Et stort stykke var også viet til parkanlegg. Stanley Park, helt nord i sognet, rommet mellom én fjerdedel til én tredjedel av området. Foruten stadionet var mesteparten av bebyggelsen bolighus.

Av butikker og bedrifter var nærområdet dominert av restaurantbransjen.²⁰ Puber var vanlige og, rent fysisk, de største av slike utsalgssteder. Det var hovedsaklig drikke pubene serverte, men noen hadde også en enklere matservering. Det var en del kaféer som hadde plass til bord og stoler slik at man kunne sitte å nyte maten. Men det vanligste eksempelet i servering av mat var take-away steder, ofte med kinesisk og/eller gresk meny. Disse ble som regel referert til som *chippies*, da samtlige hadde chips på menyen. Da jeg ikke vet av et godt norsk ord for slike restauranter vil også jeg referere til disse stedene som *chippies* gjennom avhandlingen. Det virket å være en litt høyere frekvens av puber og *chippies* i den umiddelbare nærheten av stadionet enn i resten av nærområdet.

Det var flere hovedårer i nærområdet. Walton Breck Road og Oakfield Road skar på tvers av nærområdet og var hovedankomsten til Anfield Stadium. For å fylle markedet som fotballsupporterne skapte var det godt med puber langs disse to veiene. De så derfor en del trafikk. Dette var også veiene rutebussene var satt opp på. Like øst for stadionet begynte Arkles Lane og Utting Avenue, en firefelts vei som strakte seg nordover. I tillegg var Breck Road, langs grensen av sognet, en handelsgate med flere forskjellige typer butikker. For dagligvarer dro de fleste til én av de to ASDA-butikkene, enten nordover langs Utting Avenue eller sør ved Breck Road.

²⁰ Av 110 butikker og bedrifter i sognet var 47 innenfor restaurantbransjen. Disse tallene stammer fra en optelling gjort av Christ Church i 2003 (Hague: 30–33).

Premisser

Landskapene jeg har beskrevet skaper premisser for relasjoner til kirken og til stadionet, samt de to imellom. Den geografiske nærheten mellom kirke og stadion var premisset jeg la til grunn for å basere meg i Christ Church. Gatene med boliger opp og ned langs enfeltsveier, en gammel viktoriansk og verneverdige park, forfalne hus og et stort antall restauranter la alle føringer på hvordan aktører oppførte seg i nrområdet. Likt var det med kirken, som arkitektonisk var mer moderne enn husene rundt. Der lå fokuset på bruksverdi, med basketkurver i oppholdshallen og et golvbelegg som barn kunne leke på. Og stadionet som var enormt i forhold alt rundt seg, men fortsatt for liten i forhold til ambisjonene til Liverpool FC.

De fysiske rommene var urbane landskaper, og det påvirket sosiale og mentale rom knyttet til de fysiske rommene. De ble formet over tid gjennom samhandling i sosiale rom. Og sosiale rom påvirker egne forståelser, mentale rom, av fysiske rom. Forståelseshorisonter er skapt gjennom å bevege seg i fysiske og sosiale rom. Fysiske, sosiale og mentale rom har på den måten en gjensidig påvirkende kraft på hverandre. I det påfølgende kapittelet vil jeg se på sosiale bevegelser som la føringer for relasjoner mellom kirke og stadion i sosiale rom.

Sosiale bevegelser

Mengden data jeg hadde etter feltarbeidet var enorm. En praktisk og tematisk oppdeling av empiri måtte derfor gjøres for å få oversikt. Dette kapittelet het opprinnelig "Sosiale rom". Men som jeg var inne på i Del I og vil komme tilbake til i Del III, jeg hadde vanskeligheter for å gjøre klare skiller mellom fysiske, sosiale og mentale rom. Jeg fant etterhvert ut at det var ikke hvorvidt data passet inn i fysiske, sosiale eller mentale rom som var avgjørende for hvilket kapittel de ble skrevet i. Riktig nok er det et tematisk skille mellom kapitlene, men mer enn det er det et metodologisk skille. Data jeg skal gjengi i dette kapittelet er i stor grad fra dokumenter, samt fra mine egne observasjoner av samhandlinger mellom folk. Jeg vil også bruke deler av samtaler som jeg har forstått som beskrivende for plasser, rom, personer, handlinger og ting. Personlige meninger og synspunkter har jeg lagt til neste kapittel.

Kirken

Walton Breck Christ Church er som sagt en del av Kirken av England. Den er sognekirken i det nordlige prosti i Liverpool, under Liverpool bispedømme og York erkebispedømme, og har en søsterkirke kalt Holy Trinity litt vest for sognet.

Kelvin Bolton var sogneprest i Christ Church.²¹ Han hadde tidligere vært assistent til annen prest ved Christ Church, men flyttet etterhvert videre da han ble ordinert. Jeg ble fortalt av folk i menigheten at de var så fornøyd med han. Så da de skulle få ny prest for noen år siden, jobbet de hardt for å få han tilbake. Kelvin var i slutten av femtiårene, han var gift og hadde voksne barn.

Kelvin var også ansvarlig prest for Holy Trinity. Men som oftest var det Tim Stanford, assistenten til Kelvin, som holdt gudstjenester i Holy Trinity. Tim var derimot ikke ordinert prest. Så hvis de skulle ha nattverd i Holy Trinity var Kelvin nødt å være der. Da kom Tim ofte over til Christ Church for å holde gudstjeneste der. Jeg anslår Tim til være i slutten av førtiårene. Han hadde en yngre sønn.

Også andre var tilgjengelig for å lede en gudstjeneste. Mens jeg var der var det minst seks andre som ledet enten morgen- eller kveldsgudstjenester i Christ Church. Men det var bare Kelvin og Tim sto oppført som ansatte ved kirken på brosjyrene de delte ut ved hver gudstjeneste.

²¹ Kelvin Bolton var fra Bolton, og fulgte Bolton Wanderers FC i fotballen.

Kirkens historie

Hague setter opprettelsen av Walton Breck Christ Church til 29. mars 1987. Byggingen av kirken ble først påtenkt mellom 1966 og 1967 av John Stanley, sognepresten i St. Cuthbert. Sammen med St. Saviour's, St. Simon og St. Jude var St. Cuthbert gammel og kostbar å vedlikeholde. Alle bygningene var også plaget av råte, og ble revet i løpet av 1970- og 1980-årene. Minkende innbyggertall på grunn av en sanering av området på begynnelsen av 1970-tallet hadde også sitt å si (Hague: 4).

Så på begynnelsen av 1980-tallet kjøpte man tomten Christ Church skulle bygges på, over Walton Breck Road i forhold til Anfield Stadium. På den tiden hadde stadionet vært der nesten nitti år. Grunnsteinen til kirken ble lagt 18. mai 1986, og den ble ferdigstilt på våren året etter (Hague: 8). Intensjonen for Christ Church var å samle de kirkene med avtakende besøkstall i et bygg som var lettere å vedlikeholde (Hague: 4).

Hague (s. 8) holder opp vigslingen av tomten, leggingen av grunnsteinen og vigslingen av kirken som de tre viktige øyeblikkene i kirkens historie. Han bemerker at Bob Paisley, den daværende manageren av Liverpool FC, og hans kone var tilstede ved alle tre hendelsene. Dette er bemerkelsesverdig av to grunner. Først, at Paisley, den øverste sportslige lederen for fotballklubben, kom til sermoniene skaper en relasjon mellom klubb og kirke. For det andre er det interessant at han blir nevnt av Hague. Paisley er den eneste personen som ikke har noe direkte med kirken å gjøre, enten i form av presteembete eller administrativ posisjon, som blir nevnt ved disse tre hendelsene.

Gudstjenester

Mens jeg var med Walton Breck Christ Church hadde de satt opp tre gudstjenester i uken. To av disse var på søndager – én på morgenen og én på kvelden. En tredje gudstjeneste var satt opp på kvelden på onsdager i forbindelse med faste før påske. Slik jeg forsto det var det bare morgen- og kveldsgudstjenestene på søndager som foregikk året rundt. Christ Church hadde også andre faste arrangement spredt utover resten av uken. I tillegg arrangerte kirken andre oppsett som giftemål og begravelser, samt at Anonyme Alkoholikere holdt møter der på onsdagskvelder.

På søndager begynte morgengudstjenestene klokken elleve på morgenen. Siden Christ Church ikke hadde kirkeklokke var det bare de omtrent hundre tilstrømmende menneskene og infoplakaten på forsiden som annonserte at en gudstjeneste snart skulle

starte. Når man kom inn i kirkesalen ble man møtt av to personer som våket over kollektet, og som delte ut sangbøker og brosjyrer til de som ville ha. Tekstene til salmesangene ble også vist på et lerret over alteret. Preferanse dikterte hvorvidt man tok med seg sangbok eller ikke. På brosjyren sto det generell informasjon om kirken, dens tilsatte, om nært forstående arrangementer og hvilke gater som menigheten skulle be for denne uken. Tiden forut gudstjenesten var viet til å snakke og være sosial med kjentfolk. Noen holdt seg til det som var blitt deres faste plasser, mens andre gikk rundt om i salen. Som nevnt før var dette en relativt liten kirke, og jeg fikk inntrykk av at alle var kjent og hyggelige med hverandre. Likevel kunne jeg ense grupperinger i menigheten.

Selve gudstjenesten virket å være delt i to. Christ Church tiltrakk seg mange småbarnsfamilier, og den første delen var inkluderende overfor de yngre.²² Mens de var der var taler og prekener som regel på et nivå som var forståelig for alle aldersgrupper. Salmer ble sunget og Fader vår ble sagt. Et vanlig innlegg var å gjøre stas over de som hadde hatt bursdag den seneste uken. Det var også åpent for de i menigheten til å ha et fremlegg. For eksempel ble det fremført et skuespill som promoterte fair trade produkter, noe barna også var med på. Omtrent halvveis gikk barna til oppholdshallen for å ha egen søndagsskole. Gudstjenesten etter dette fortsatte som regel med en preken og en bønn. Prekenen var vanligvis holdt av Kelvin eller noen andre med tilknytning til presteembetet. Bønnen ble lest opp av noen fra menigheten.²³ Det ble ofte bedt for syke fra menigheten, for et bra utfall i det kommende parlamentsvalget, og for de som var rammet av naturkatastrofer eller krig. Det var lite variasjoner i oppsettet for morgengudstjenestene. Bare av og til holdt de nattverd mot slutten av tjenesten. Hovedsaklig virket de å følge et tradisjonelt mønster med tale, bønn og preken, ispedd med salmer og hymner.

Kveldsgudstjenestene på søndager var noe mer stille enn morgengudstjenestene. Jeg talte sjeldent mer enn tjue til tredve stykk på kveldene. Jeg var også den eneste under førti som regelmessig møtte til disse gudstjenestene. Stort sett var det de samme som gikk igjen hver søndag på kveldsgudstjenestene. Kveldsgudstjenester kunne være noe annerledes enn morgengudstjenester. Som nevnt ovenfor var den første kveldsgudstjenesten jeg deltok i en helbredelsesgudstjeneste. Det var likevel et fast mønster i fremførelsen. Det var prekener, det var bønn, og det var salmesang.

²² Dette kan henge sammen med noen av aktivitetene kirken arrangerte utenom søndagsgudstjenestene. Mer om det senere.

²³ De virket å rullere på hvem som fremførte bønnen, men så lenge jeg var der tror jeg ikke det var noen som gjorde det to ganger.

Første gang fastegudstjeneste på onsdager ble avholdt var like før jeg begynte å gå fast til Christ Church. De var veldig varierte, og skilte seg markant fra de to gudstjenestene på søndager. Det ble satt fokus på at folk var forskjellige og hadde forskjellig forhold til bønn. Så hver onsdag var tjenesten forskjellig. Én gang var det meditativ bønn. Ved et annet tilfellet var det karismatisk preken. Der søndagsgudstjenestene ofte fulgte en gitt og kjent struktur, var onsdagskveldene viet til variasjon. Dette kunne være helt nye måter å be til Gud på for flere av de oppmøtte. Med noen unntak var mange av de som kom på kveldsgudstjeneste som sagt også de som kom på onsdagskveldene. Med andre ord var det anslagsvis mellom tjue og tredve som kom på fastegudstjenestene.

Gudstjenesten på langfredag skilte seg ut fra alle de andre. Først var det et opplegg i Christ Church, likt de vanlige søndagsgudstjenestene på morgenen. Men etter dette samlet flere seg i en arrangert spasertur til Everton Park, litt sør for kirken. Der møtte de folk fra Holy Trinity og St. George på en haug hvor man hadde utsikt over stort sett hele Liverpool. Der ba de bønn for byen og sang noen salmer, før de samlet seg i St. George kirke like i nærheten hvor det ble servert kaffe, te og kaker.

Etter flere av gudstjenestene ble det servert kaffe, te, småkaker og kjeks i oppholdshallen. Dette gjorde de uten unntak etter morgengudstjenestene. For de andre to gudstjenestene var det litt mer sporadisk, uten at jeg kunne skjelne et mønster fra det. Det var to til fire personer som hadde ansvar for å servere. Disse gikk som regel litt før gudstjenesten var ferdig for å gjøre klart. Hvem som gjorde dette ble rullert på, men det var fortsatt noen som gikk igjen. Jeg gikk utifra at det var en gruppe som hadde sagt seg villig til å gjøre jobben, og det vekslet mellom disse. På brosjyrene man fikk utdelt før gudstjenestene på søndager var det oppgitt hvem som var ansvarlig neste søndag. I oppholdshallen var det stilt opp flere bord med stoler. Dette dannet ofte grupper der folk satt sammen med de samme menneskene hver uke. Noen var mer fri til å sosialisere med hvem som helst. Andre holdt seg til det kjente, enten i form av hvem de snakket med, eller i form av hvor de satt eller sto.

Det var i disse periodene etter gudstjenestene jeg opplevde at jeg fikk best kontakt med folkene i kirken. I kraft av min rolle som feltarbeider utenfra sto jeg fri til å snakke med alle. Likevel følte jeg det lettest å henge rundt disken og tekøen. Der var det større gjennomtrekk av folk. Etterhvert som tiden gikk merket jeg at jeg stort sett holdt meg til de jeg var blitt kjent med også under kirkekaffen.

Andre aktiviteter

Kirken var i bruk så og si hver dag, unntatt lørdager. Mandager var det Boys Brigade. På tirsdager var det møter for Rainbows, Brownies og Guides. Utenom fasteperioden ble jeg fortalt at de hadde bibelgrupper på onsdagskvelder. I tillegg hadde de Toddler Group på morgenen, mens AA fikk bruke lokaler for møter på kvelden. Torsdager bydde de på Scouse in the House midt på dagen. Fredager ble som regel brukt til å vaske kirken. Lørdager var vanligvis kirken tom, forutenom hvis Liverpool FC spilte kamper da.

Scouse in the House var et initiativ av kirken for å nå ut til de som ikke hadde det så bra i sognet. Hver torsdag fra 12:30 til 13:45 fikk de som ønsket det gratis scouse, en lokal rett som minner veldig om den norske lapskausen. Kelvin, hans kone og Tim var som oftest der, i tillegg til en del frivillige som for eksempel Elizabeth og Christina.

Toddler Group, Rainbows, Brownies, Guides og Boys Brigade var alle initiativ for unge i nærområdet. Toddler Group var for babyer. Det var én time eller to på formiddagen på onsdager hvor mødre kunne ta med seg småbarna sine til kirken. Her kunne både voksne og barn sosialisere seg med andre i lik situasjon. Rainbows, Brownies og Guides var alle klubber for jenter. Hvem som gikk til hvilken klubb var bestemt utifra alder. Rainbows var for de minste. Brownies var eldre enn Rainbows, men yngre enn Guides som var eldst.

Boys Brigade er en kristen organisasjon for gutter, eller en samling av gutteklubber, som jobber uavhengig av kirkesamfunn. Organisasjonen ble først opprettet i 1883 i Skottland. De har filialer i flere kirker, blant annet en basert i Christ Church. Der samles gutter i et bredt aldersspekter for å ha bibelgrupper, gjøre fysiske aktiviteter eller dra på utflukter.

Jeg fikk inntrykk av at Boys Brigade ved Christ Church nøyte ganske god suksess. Dette ble bemerket blant annet av Liverpool by, som ga en pris til kapteinen av Boys Brigade ved Christ Church for hans innsats i Anfield/Breckfield.²⁴ Denne medaljen ble overrakt av et av Liverpool FCs talenter og reservelagspillere, Dani Pacheco. Boys Brigade var også en del av Sweeper Zone, et lokalt initiativ rundt stadionet. Sammen med ungdom fra skoler og andre organisasjoner i nærområdet, ble Boys Brigade hyret inn av Liverpool FC til rydde i gatene på kampdager. Som betaling fikk de et visst antall billetter til kampen.

Disse relasjonene mellom Christ Church og Anfield Stadium via Boys Brigade

²⁴ Se <http://www.liverpool.gov.uk/council/strategies-plans-and-policies/housing/housing-market-renewal-initiative/making-a-difference-awards/>

kom som en følge av at begge engasjerte seg i nærområdet. Liverpool FC belønnet de som jobbet for et bedre miljø der. Christ Church var altså ikke de eneste som involverte seg i så måte, og Liverpool FC hadde flere prosjekter i nærområdet som ikke angikk Christ Church i samme grad eller på samme måte. Men det virket som Boys Brigade var en viktig aktør i Sweeper Zone.

I tillegg arrangerte Christ Church på kampdager noe de kalte for *matchday tea*. For hundre pund fikk politistyrkene som jobbet i forbindelse med fotballkampen bruke oppholdshallen i kirken som pauserom. Det ble også servert te og kjeks av frivillige fra Christ Church. I tillegg fikk de tjuvfem pund fra hver av de tre salgsbodene som sto utenfor døren, som leie for at de kunne sette opp bodene på kirkens grunn. Totalt fikk kirken altså 175 pund for hver hjemmekamp til Liverpool FC, noe som var en betydelig inntektspost for menigheten. Jeg ble fortalt av Elenor at disse pengene aldri gikk til det daglige virket av kirken, slik som strøm og gass. De ble heller brukt til å fikse ting i kirken, til dekorasjon eller til sosiale arrangementer. Kirkens drift skulle altså klare seg uten pengene de fikk fra kampdager. Men det ble aldri lagt skjul på at de kom godt med.

Mange hadde den holdning at Christ Church skulle være en misjonerende kirke. I denne forbindelse så de også på sognet som et ansvarsområde. Scouse in the House, Toddler Group, Boys Brigade, Rainbows, Brownies og Guides ble blant annet sett i dette lyset. De gjorde også mer. Hver sommer går folk fra kirken rundt å hjelper de som trenger det med enkelt vedlikeholdsarbeid eller pyntearbeid (male gjerder, plante blomster). Og mens jeg var der var Christ Church også i en prosess med å sette opp en rådgivningstjeneste for økonomi. Nærområdet, og de som bodde i det, led av økonomiske vansker. Jeg ble fortalt at mange av de som bodde der hadde problemer med budsjettering og planlegging av personlig økonomi. Derfor ble de enda hardere truffet når byen og nærområdet led. Rådgivningstjenesten var en respons til dette.

Menigheten

Som en sognekirke i Kirken av England sto Walton Breck Christ Church ansvarlig for et gitt geografisk område. Men det var ikke bare de som bodde i sognet som dro til Christ Church. Det var også folk som gikk i Christ Church som bodde utenfor grensene til sognet.

Lik veldig mange andre kirker i Liverpool og England besto en betydelig del av menigheten av eldre damer. Men gjennom initiativ som Boys Brigade, Rainbows, Brownies, Guides og Toddler Group hadde Christ Church også klart å bli en attraktiv

plass for barnefamilier. Flere jeg snakket med fortalte meg at de blant annet begynte å gå eller gikk til Christ Church på grunn av det gode miljøet for barna deres. Der fant de et godt og levende miljø hvor barna kunne være med andre på sin egen alder.

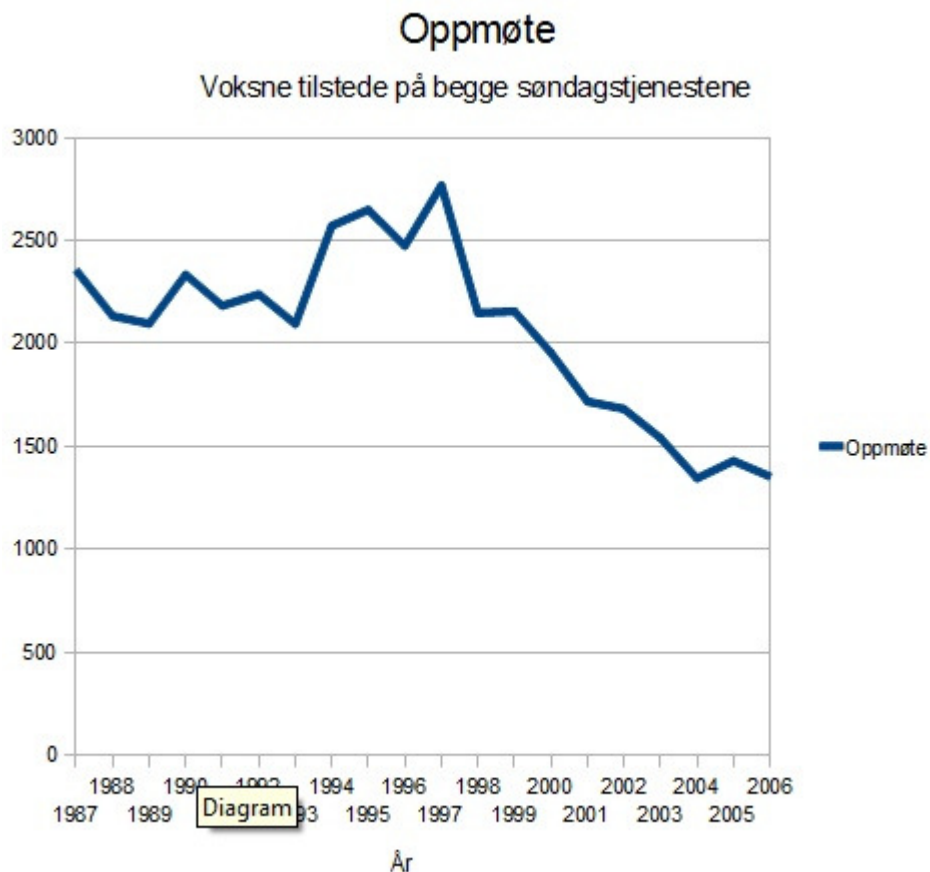
Men etterhvert som barna ble eldre og mer selvstendig sluttet de fleste å gå i kirken. Av tjuetåringer telte jeg fire stykk som regelmessig kom til gudstjenester i Christ Church.²⁵ Jeg ble fortalt at folk, av flere grunner, slutter å komme til kirken når de begynner å vokse opp. Mange virker å miste interesse. Andre flytter bort for å gå på skole, eller bare flytter fra Anfield og Walton Breck Christ Church sogn. I tillegg sa noen at kirken Frontline lengre sør i Liverpool var tiltrekkende for de unge voksne av samme grunn som Christ Church var attraktiv for barnefamilier.

Anfield hadde blitt et område ungdom fort flyttet fra når de ble voksne. *The Community Report on the Regeneration of Anfield and Breckfield* (s. 24) viser de til et dropp i innbyggerne i nærområdet mellom 15–24 år på 25,8 prosent fra 1991 til 1997.²⁶ Hague (s. 18) nevner også denne trenden i 2007 i forbindelse med det minkende oppmøte av unge i Christ Church.

Menigheten var for det aller meste etnisk britisk. Når jeg spurte mine informanter ble dette forklart på flere måter. Én sa at etnisiteten til menigheten reflekterte på mange måter fordelingen til hvordan det var i sognet. En annen sa at det var etnisk ikke-britiske i menigheten, men de var sykepleiere hvor timene de jobbet ofte kolliderte med gudstjenester. Det ble også forklart med at de som ikke var etnisk britiske gikk til en annen kirke, The Lighthouse.

²⁵ To hadde flyttet fra området, men kom tilbake til kirken familien gikk i og de hadde vokst opp med. Ei kom til kirken etter jeg begynte feltarbeidet mitt. En bodde enda i området og hadde alltid gått dit.

²⁶ Data opprinnelig fra rapporten "Measuring the Sustainability of Neighbourhoods in Liverpool" skrevet av Centre for Urban and Regional Studies ved University of Birmingham i 1999.

Illustrasjon 8: Graf basert på statistikk for oppmøte gitt av Hague, side 19.

Oppmøtet i Christ Church har sunket siden milleniumskiftet. Før dette hadde det holdt seg relativt stabilt, i kontrast til den generelle trenden i England hvor oppmøtet i kirker har sunket siden 1960-tallet.²⁷ Perioden mellom 1960 og 1985 karakteriserer Grace Davie (1994: 53) som katastrofal for Kirken av England. Fra 1986 til 2008 har oppmøtet sunket med 28 prosent. Mer bemerkelsesverdig er det et fall på 50 prosent i oppmøte blant barn i samme periode. Hos Christ Church begynte oppmøtet først å synke rundt milleniumskiftet, omtrent i samme tidsrom som sist saneringsprosess i nærområdet startet. Illustrasjon 8 går bare frem til 2007, og jeg har ikke tall for intervallet mellom da og mitt feltarbeid. Men det virket å være generell enighet i Christ Church om at oppmøtet, likt resten av Kirken av England, bare sank og sank.²⁸

En relasjon i forhold mellom stadionet og menigheten var oppmøte på kampdager. Første gang jeg var i Christ Church ble jeg fortalt at det kom flere til kirken når Liverpool FC spilte kamper på søndager. Dette viste seg senere å bare være én person, som jobbet på stadionet i forbindelse med kampavvikling.

²⁷ Se Davie (1994: 51-56) for en analyse av oppmøte i Kirken av England etter 1945.

²⁸ Det ble ytret flere meninger og mulige løsninger for dette. Jeg vil komme nærmere inn på de i neste kapittel.

Fotballsymbolikk i kirkerommet

Menigheten kunne bringe med seg fotballen inn i kirkerommet. Mannen som kom til Christ Church når Liverpool FC spilte kamper på søndager hadde som regel på seg en jakke med Premier League-logo på. Ellers kunne man fra tid til annen se folk som hadde på seg effekter fra enten Liverpool FC eller Everton FC. Kirkerommet virket å være dekorert for ikke å ta side mellom Everton FC og Liverpool FC.²⁹ Dette kan henge sammen med fordelingen av tilhørigheten til fotballagene. Jeg gjorde aldri noen statistikk på dette, men det virket for meg at det var med Christ Church som det var med resten av byen, med cirka lik fordeling av Liverpoolfans og Evertonfans. Til eksempel hadde de i oppholdshallen en grønn banner med oppmerkede målområder og en miniatyr av fotballdrakten til Liverpool FC. I tillegg hadde de brodert på teksten "Live For Christ", hvor LFC var gjort i røde bokstaver. Dette var en åpenbar referanse til Liverpool FC. Samtidig hang det en likens banner på samme vegg med skriften "Everyone For Christ" og drakten til Everton FC.

Illustrasjon 9: Bannere i oppholdsrommet.

²⁹ Howard fortalte meg at dette ikke var tilfellet med St. Lukes, kirken vegg-i-vegg med Goodison Park. Der var visst nok veggene være dekorert med Evertoneffekter, og presten der var kapellan for fotballklubben.

Stadionet

Anfield Stadium er hvor Liverpool FC spiller sine hjemmekamper. Med deltagelse i Premier League, FA-cupen, Ligacupen og en europeisk cup (da jeg var der spilte Liverpool FC i Europaligaen), blir det spilt omtrent tredve kamper hvert år der. I tillegg kan Liverpool FCs U-18-lag spille noen kamper der hvis de gjør det bra i FA Youth Cup. Fra tid til annen ble det også holdt andre arrangement på stadionet, blant annet en årlig minnetjeneste for de som døde i Hillsborough og noen ganger konserter.

Anfield Stadium har eksistert siden før Liverpool FC ble opprettet, som ble opprettet nettopp på grunn av stadionet. Det ble først bygd for å huse Everton FC sommeren 1884, men skal ha blitt kastet ut etter en krangel om leie (Lupson 2008: 25–35).³⁰ Da Everton FC flyttet til Goodison Park på den andre siden av Stanley park bestemte eieren av stadionet seg for å danne et nytt lag for å spille på Anfield Stadium. Så siden 15. mars 1892 har Anfield Stadium vært hjemmebane til Liverpool FC.

Stadionet har gjennom suksessen til Liverpool FC blitt legendarisk. Spesielt blir The Kop høyt ansett. Denne delen av stadionet blir viet mye mer oppmerksomhet enn de fire andre sidene. For eksempel er The Kop den eneste tribunen som har fått sitt eget underkapittel i historien om stadionet i *The Official Liverpool Fans' Guide* (Walmsley 1997: 105–107). Og når Liverpool FC spiller borte blir de medreisende Liverpoolsupporterne ofte omtalt som The Travelling Kop. En del av denne legendestatusen gitt The Kop kommer fra at tilskuerne skal lage mye leven og synge mye.

Kamprituale

Mellom førti- og førtifemtusen tilskuere kommer til hver hjemmekamp, inkludert bortesupportere. Sakte men sikkert øker mengden mennesker i gatene rundt stadionet. Tidlig ute er selgere og salgsboder med Liverpooleffekter. Noen utenlandske turister bruker også ofte å komme tidlig. Tid blir brukt på museet, på KopShop og på de legendariske pubene rundt stadionet. Og de kan vandre ned de slitte gatene, mens de tar bilder av alle de forlatte husene. Svarteboersen er også der tidlig for å selge og kjøpe billetter.

³⁰ Det virker å være stor enighet om at leie var den avgjørende faktoren som fikk Everton FC til å flytte fra Anfield Stadium. Men Lupson maler også et bilde av uenigheter i styrerommet, hvor blant annet kristen pietisme og alkoholserving kom i konflikt. Se også Williams 2010: 34–39, <http://www.liverpoolfc.tv/history/timeline/1892-1917/liverpool-football-club-is-formed> og <http://www.evertonfc.com/history/everton-the-beginning.html?tab=1>.

Illustrasjon 10: Folkemengden utenfor kirken på kampdager.

Etterhvert kommer flere og flere fotballfans. De mange pubene i området blir fylt opp. Og de omliggende gatene blir stengte, om ikke av politiet så av massene av fans og parkerte biler. Politi går blant fansen to og to med neongule jakker, eller sitter på hester med blinkende lys, lett merkbart for de mange svartebørsfolkene som går gjennom mengden mens de visker "tickets, tickets, got tickets." Mye høyere roper selgerne av effekter og fanzines. Helt stille er selgerne av det offisielle kampprogrammet i bodene sine.

Litt før kampen starter kommer en stemme over høyttalerne og advarer fansen som fortsatt er utenfor portene om at kampen er i ferd med å begynne. Noen har allerede gått inn på stadionet, men veldig mange står fortsatt i kø utenfor. Når man har kommet seg inn under tak blir man møtt av en svær hall.³¹ Hallen var som regel fylt med mennesker. Langs veggen mot banen var det flere utsalgssteder for mat. Men disse, kontra det som kunne være utenfor stadionet, var ofte deler av en kjede – de som har hatt penger til å kjøpe seg en plass inne på stadionet.

Når kampstart begynte å nærme seg gikk de fleste for å ta del i førritualet. Etter lagoppstillingen var gitt og temamusikken for konkurransen var blitt spilt, ble Gerry Marsdons versjon av You'll Never Walk Alone satt på høyttaleranlegget. Sangen hadde sterke koblinger til klubben gjennom at den ble satt i forbindelse med historisk viktige

³¹ Dette varierer i forhold til hvor man sitter. Under feltarbeidet satt jeg som oftest på The Kop, og teksten beskriver min opplevelse av denne tribunedelen. Å sitte på andre deler av tribunen kan, og mest sannsynlig vil, variere fra dette.

hendelser, samt tradisjonene som lå bak kampritualeet. Den ble på mange måter sett på som Liverpool FC sin sang. Publikum rundt stadionet koret med umiddelbart. På slutten ble høyttaleranlegget slått av, slik at publikum sang alene.

Etter dette ble kampen blåst i gang. Syngingen under kampen var litt avhengig av hvor prestisjefull kampen var, hvem Liverpool FC spilte mot og når den ble spilt. You'll Never Walk Alone ble ofte sunget mot slutten av kampen. Etter kampen dro de fleste fra området. En del ble igjen, og pubene rundt stadionet var velfylt lenge etter kampslutt. Men en halv time etter kampslutt var gatene som regel relativt tomme.

Anfield Stadium var i drift syv dager i uken. Når det ikke ble spilt kamp der var det butikk, museum og stadionturer som holdt stadionet i aktivitet. Under The Kop var KopShop, Liverpool FCs butikk for offisielle supporter-effekter. The Kop huset også museet, og det var startpunktet for de guidede stadionturene.³² Stadionet fungerte altså som et monument og en turistattraksjon året rundt.

Kampdager og krasj

Noe av det første som ble utpekt til meg av menigheten i Christ Church når jeg spurte om relasjoner mellom kirken og stadionet var flytting av gudstjenester. I den forbindelse har jeg undersøkt i kirkeboken mulige flyttinger av gudstjenester på grunn av fotballkamper. Mellom 11.08.02 og 11.05.08 forekom det tretti søndagskamper.³³ Av disse har jeg registrert ti avvik i tidspunkt for gudstjenester. To av disse forekommer midlertidig i en periode hvor det er flere gudstjenester med samme type avvik, fra 11:00 til 10:30, men hvor det ikke blir spilt søndagskamper. I tillegg er det fem søndager med fotballkamper hvor det ikke er notert i kirkeboken når gudstjenestene startet. Av de åtte resterende datoene er det fem avvik i tidspunkt for kveldsgudstjenester. Disse kampene er alltid spilt enten klokken 16:00 eller 16:05. Tre av avvikene har flyttet gudstjenestene tilbake en halv time, fra 18:30 til 19:00. To har flyttet gudstjenestene frem til 16:30. De siste tre avvikene er for morgengudstjenester. Med avvik i morgengudstjenester er kampene spilt klokken 12:15, 13:30 og 13:45. Her ble gudstjenestene holdt 09:30, 10:00 og 10:00 respektivt.

³² Stadionturer måtte bestilles i forveien, da pågang var stor. De var begrenset dagen i forveien av kampdag, og kanselert dagen de spilte kamp.

³³ Undersøkelsen min er begrenset av tilgjengelighet av data. Kirkeboken jeg har kopi av går bare til 15.06.08. Jeg har også basert meg på terminlister gitt av www.liverpool.no. Disse går bare tilbake til 02-03 sesongen. Metodisk har jeg gått gjennom terminlistene og notert ned alle søndagskampene. Disse datoene har jeg så leitet opp i kirkeboken og notert ned avvik fra normale tidspunkter for gudstjenester. Om avvik skyldes fotballkamper kan jeg ikke si sikkert. For lenker til terminlister, se kildelitteratur.

Hovedanliggende for kirken når de flyttet gudstjenester var for beleiligheten til de som gikk til gudstjeneste. Med over førti tusen fotballsupportere strømmende gjennom gatene rundt stadionet ble det rett og slett for vanskelig for menigheten å komme seg gjennom folkemengden og til kirken. Vinduene kirken vil unngå, altså tidsrommene folkemengden var størst rundt stadion, var én time før kampstart og en halv time etter kampslutt. Kampen, inkludert pauser, overtid og ritualer før og etter kampen, beregner jeg til å vare i to timer.

For morgengudstjeneste beregner jeg at én og en halv time blir brukt for å avholde gudstjenesten og kirkekaffe. Men det er en del som ikke deltar på kirkekaffen, og når folk drar fra kirkekaffen varierer. Så helst skal det være en halv times vindu fra gudstjenesten slutter til fotballsupportere fyller gatene. For morgengudstjeneste som ble omtalt ovenfor vil derfor kirkegjengerne gå fra kirken senest 11:00, 11:30 og 11:30. Dette passer med det første vinduet de vil unngå, som begynner 11:15, 12:30 og 12:45 respektivt.

For kveldsgudstjenestene har det blitt gjort på to måter. De tre første som ble flyttet unngår vinduet etter kampslutt ved å utsette gudstjenesten i en halv time. På den måten ble det en halv times fred fra 18:30, da vinduet ender, til 19:00 da gudstjenesten begynner. De to siste hadde de gudstjenestene mens kampen pågikk. Med å starte gudstjenesten klokken 16:30 ble det en halv times fred for å komme seg til kirken etter kampen hadde startet. Kveldsgudstjenestene varte noe kortere enn morgengudstjenestene, omtrent én time. Derfor får kirkegjengerne også en halv time etter gudstjenestene for å komme seg hjem, før fotballkampen er over.

Fotball på søndager har foregått siden 20. januar 1974.³⁴ Men inntoget av satellitt-TV og formingen av Premier League har hatt sitt å si for utviklingen av fotballkamper på søndag. Alle kamper i Premier League er egentlig fastsatt til lørdag ettermiddag. Men for å maksimere utbyttet sprer ofte TV-selskapene fotballkampene hver runde utover helgen, fra tidlig lørdag sent mandag. Hvilke kamper som blir spilt til hvilken tid blir avgjort dels av praktiske hensyn, dels etter sikkerhetshensyn, og dels etter hva som er de mest attraktive kampene for TV.³⁵

Kamper hvor Christ Church har forskjøvet gudstjenester er alle mot anerkjente rivaler av Liverpool FC. Altså kamper det vil være en del mer oppstyr og mediaomtale

³⁴ The Guardian har en artikkel om den første søndagskampen i Engelsk ligasystem. <http://www.guardian.co.uk/sport/2010/jan/23/first-sunday-football-1974-millwall-fulham>

³⁵ Mens jeg gjorde feltarbeid spilte Liverpool FC ekstra mange kamper på søndager. Fordi Liverpool FC deltok i Europaligaen, som hadde tidfestet sine kamper på torsdager, ble det ansett som for lite hviletid hvis de skulle spille sine ligakamper på lørdager.

rundt enn vanlig.³⁶ Av de åtte avvikene jeg har merket meg var tre av kampene mot Everton FC, to kamper mot Manchester United og én kamp hver mot Arsenal, Newcastle og Manchester City. Men dette var ikke konsekvent. Det var også et par kamper mot Manchester United og Chelsea som for eksempel ikke forårsaket flytting av gudstjenester.

Det ble nevnt for meg at midtukekamper kunne være ubeleilig for arrangementer kirken hadde på onsdagskvelder. Foruten fastegudstjenester før påske, brukte de ellers å ha bibelgrupper på onsdagskvelder. Da Liverpool FC spilte i Europaligaen, som spilles på torsdager, var ikke dette et problem mens jeg var der.

Hillsboroughtragedien

Hillsboroughtragedien refererer til en fotballkamp mellom Liverpool FC og Nottingham Forest 15. april 1989. Det var semifinale i FA-cupen, og den nøytrale banen lagene spilte på var Hillsborough Stadium. På grunn av overoppfylling i to av "bingene" i Liverpoolsvingen ble 96 supportere klemt ihjel.³⁷

Hillsboroughtragedien har siden fått stor betydning for Liverpool FC.³⁸ Det blir holdt en årlig minnetjeneste på Anfield Stadium 15. april. Året før jeg gjorde mitt feltarbeid ble 20-årsdagen til tragedien markert. Dette ble gjort til en stor sak. Alle kirkeklokkene i byen ringte 15:06.³⁹ Det kom ekstra mange til seremonien på Anfield Stadium, mer enn det hadde kommet siden året ulykken skjedde. 20-årsdagen var også første gang Christ Church åpnet dørene for de forbipasserende. Jeg vil komme tilbake til dette i kapittelet om samtaler og synspunkter.

For minnetjenesten åpnet Liverpool FC dørene til The Kop for alle som ville komme. Selve tjenesten besto av flere deler. Det var korsang, det var fellessang, det ble holdt taler og det ble tent et lys for hver av de 96 som døde den dagen. I tillegg ble det holdt preken av tre prester. De tre prestene var alle fra lokale kirker, deriblant Kelvin Bolton fra Christ Church. De to andre kom henholdsvis fra en metodistkirke og en katolsk kirke. At klubbe valgte å ha prester på minnetjenesten fra tre forskjellige kirkesamfunn viser at de ikke ville ta side med én kristen gruppering, slik man kan se hos andre fotballklubber.⁴⁰ Det var ikke en del av den uttalte identiteten til Liverpool

³⁶ Dette korrelerer med at kampene blir valgt ut av TV-selskap til å spille på tidspunkter som kan krasje med gudstjenester i Christ Church.

³⁷ Hillsboroughtragedien har blitt skrevet mye om av andre. Se Taylor (1989) for full rapport på hva som gikk galt.

³⁸ Williams (2010: 377–378) skriver om dette.

³⁹ 15:06 har blitt et symbolsk tidspunkt, da politirapporten stadfestet at alle døde på dette tidspunktet.

⁴⁰ Det mest kjente eksempelet på dette er nok protestantiske Glasgow Rangers og katolske Celtic.

FC, men det var fortsatt klare kristne føringer i klubben. Dette viser seg også i at klubben hadde en egen kapellan.

Bill Bygroves

Bill Bygroves var kapellan for Liverpool FC. Arthur Cunningham er en anglikansk prest med lang fartstid i kapellanvirket i sportsklubber.⁴¹ Han sier at rollen til en kapellan i en klubb er hovedsaklig å tilby vennskap og støtte til klubben deres. Dette gjør de for spillere, ansatte, bestyrere og fans (Cunningham 2006: xiv). Rollen som klubbkapellan skjer som regel på frivillig basis, som et tillegg til roller og forpliktelser presten måtte ha ellers.

Bygroves var pastor i Bridge Chapel. Dette kapellet lå i Garston, på andre siden av Liverpool i forhold til Anfield. Av alle gudstjenestene jeg var på i Liverpool var det Bridge Chapel som hadde best oppmøtte. Jeg ble fortalt at PR-avdelingen til Liverpool FC var i delte bygg med Bridge Chapel. Jeg fant også ut at to av barna til Bygroves jobbet for Liverpool FC. Og folk fra menigheten fungerte også ofte som surrogatfamilier for unge fotballspillere som ble hentet inn av Liverpool FC.

Tross alle disse relasjonene, samt at han var godt kjent som kapellan for Liverpool FC, ville Bygroves bli sett på som "Liverpoolpresten" som preket i dette kapellet. I en uformell samtale vi hadde sa han at han prøvde å holde rollene som pastor i Bridge Chapel og kapellan for Liverpool FC adskilte.

Nærområdet

På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet var nærområdet sett på som velstående. Mange maritime offiserer og kapteiner som hadde gjort det stort på handel slo seg ned i området. I tillegg samlet det seg mange walisiske der. Walisere var av de høyest ansette etniske gruppene i Liverpool på den tiden (Belchem & MacRaid 2006: 345). Jeg ble fortalt at flere av gatene like vest for Anfield Stadium var kalt opp etter døtrene til en rik, walisisk forretningsmann. Mange av husene som ble bygget i denne perioden står ennå.⁴² Stanley Park (sammen med Anfield gravlund) stammer også fra denne perioden og er vernemerket.

Liverpool nådde sitt økonomiske høydepunkt i årene før første verdenskrig (Belchem 2006: 19). Etter dette, av forskjellige grunner, begynte den kommersielle

⁴¹ For en nærmere introduksjon av Arthur Cunningham, se Heskins og Baker 2006, s. xvii.

⁴² 89 prosent av bebyggelsen i nærområdet ble bygd før 1919 (EDR/24/05: 56)

driften å flytte seg bort fra Liverpool.⁴³ Innbyggertallet fortsatte å øke frem til 1930-tallet, før det over de neste sytti årene ble nesten halvert.⁴⁴ Verst var det for Liverpool i det som blir referert til som Thatcherårene. På 1980-tallet økte arbeidsledigheten med 23 prosent, mens innbyggertallet sank med 12 prosent.

I 1993 ble Liverpool, med en BNP på 73 prosent av det europeiske gjennomsnittet, gitt status som European Union Objective One (Belcham 2006: 53). European Union Objective One er et fond under EU som skal hjelpe områder som henger etter i utviklingen.⁴⁵ Et styre ble opprettet i Liverpool – European Objective One committee – for å råde over de bevilgede pengene fra EU i byen. Her kunne orskjellige aktører søke om penger til foretak for utvikling i området. I tillegg ble Liverpool utpekt til å være European Capital of Culture i 2008. Dette var en ny pengesum fra EU som skulle være med på å bygge opp og fornye Liverpool.

Tross disse programmene og pengene fra EU var nærområdet fortsatt relativt belastet. Bydelen Anfield var i 2005 rangert som det 228. mest belastede ut av 8414 bydeler i England.⁴⁶ Breckfield var ranket som nummer 12.⁴⁷ Politikere og en del fra Christ Church omtalte nærområdet som en plass med mange utfordringer. Hague (s. 3) sier at det har vært lommer av sanering siden 2000, men fortsetter med "the main redevelopment of the area seems stuck in red tape." Før dette hadde det vært saneringsprosesser sent på 1960-tallet og på begynnelsen av 1970-tallet. Den påfølgende nedgangen i innbyggertall var, som jeg nevner tidligere, en påvirkende faktor til at de tidligere kirkene ble lagt ned og Walton Breck Christ Church ble bygd.

Hjørnesteinsbedrift

Anfield Stadium dominerte i nærområdet. Hvis man ser bort fra Goodison Park og Everton FC på andre siden av Stanley Park, var det ingen andre bedrifter som kom i nærheten av å ha samme budsjett som Liverpool FC. I 2003 var det 256 fast ansatte i klubben, med 1400 ekstra deltidsansatte i forbindelse kampavvikling. På grunn av ekspansjon i markedsvirksomheten til Liverpool FC er det grunn til å tro at antallet fast

⁴³ Slavehandelen var over, emigranter seilte til USA fra andre havner, Manchester bygde en kanal til havet så handelen om deres råvarer kunne sendes direkte fra dem, og en generell forflytning av kommersiell drift til sør-øst i England. Se Belchem, 2006 (spesielt side 23–24) for en oppsummering.

⁴⁴ I en census fra 1931 ble innbyggertallet oppgitt til å være 855 688, mens det i 2001 hadde sunket til 439 473. Se Table 3.1 hos Pooley (2006: 248). Opprinnelig kilde oppgitt til å være Census of Population, 1801–2001

⁴⁵ Fra nettsidene til EU: http://ec.europa.eu/regional_policy/objective1/index_en.htm.

⁴⁶ Fra Report No. EDR/24/05, side 55.

⁴⁷ Fra Report No. EDR/24/05, side 55. Peter Kilfoyle, en lokal politiker, sier i *Potemkin League – part II* (2010) at området like bak The Kop [Breckfield] var offisielt det mest belastede nabolaget i landet (2:39–2:42).

ansatte og deltidsansatte har økt siden 2003. Disse tallene tar med alle ansatte i Liverpool FC, fra billettselgere, museumsbesetning og kontorpersonell til spillere og trenere. Alle har derfor ikke Anfield Stadium som arbeidsplass, men er spredd utover byen.

Illustrasjon 11: Et utvalg av bedrifter som støtter seg på en Liverpool FC-profil.

Stadionet skapte også et marked for andre bedrifter enn seg selv. Det høye antallet med puber og chippies rundt stadionet overlevde på folkemengden fotballkampene brakte med seg. Følgelig hadde de også en markedsføring som henvendte seg til Liverpoolfans spesielt eller fotballfans generelt. Navn og logoer hadde ofte inkorporert Liverpool FC motiver. Sammen med bilder, flagg, vimpler og skjerf på vegger og i vinduer skapte det en markedsidentitet som ikke var til å ta feil av. Kirkerommet tok ikke i like stor grad i bruk denne markedsføringen som bedriftene rundt. Men det var, som sagt, bannere på veggen som viste fotballmotiver.

Stadionspørsmålet

Én av de største påvirkningene stadionet har hatt på nærområdet gjennom de siste ti årene har vært i forhold til bygging av ny stadion og dets rolle i saneringsprosessen. Stadionbyggingen var gjennom flere faser, under to forskjellige lederskap. I begynnelsen var planene å renovere gamle Anfield Stadium, og klubben kjøpte opp eiendom rundt stadionet med dette for øyet. Noen jeg snakket med i Christ Church

fortalte meg at de hadde følt seg terroriserte av oppkjøpsstrategien Liverpool FC førte. Planene for reoveringen av Anfield Stadium ble ikke lagt frem for lokalbefolkningen før i 1999. Uten å ta hensyn til hva de som bodde der mente hadde bystyret og fotballklubben tegnet sine egne saneringsplaner for nærområdet. Når så planene om destruering av flere boliger ble avslørt av lokal presse skapte det stor harme blant lokalbefolkningen. De satt igjen med et inntrykk av at Liverpool FC ikke brydde seg om nabolaget.⁴⁸

På grunn av de voldsomme reaksjonene fra presse og lokalbefolkning ble det gjort en helomvending fra både Liverpool FC og bystyret. Sistnevnte startet en utredning av saneringsplanene, og sponset oppstarten av Anfield and Breckfield Community Steering Group. Liverpool FC, på sin side, gikk ut og sa at de hadde til intensjon å være en partner i saneringen av nærområdet.⁴⁹

I 2001 snudde Liverpool FC igjen. I stedet for å renovere Anfield Stadium, som de hadde kjøpt opp nærliggende eiendom for å gjøre, ville klubben bygge en ny stor stadion i østenden av Stanley Park. På grunn av dette ble finansieringen for restaureringen av parken satt på vent. Igjen ble det uttrykt bekymringer fra lokalbefolkningen, denne gangen fordi klubben ville ta seg til rette i en verneverdig park. Kritikken stilnet stort sett etter at klubben var med å delfinansiere restaureringen av Stanley Park.

Resultatet fra Anfield and Breckfield Community Steering Group var en utstilling og en endelig rapport. Utstillingen ble vist over fem dager i oppholdshallen til Christ Church i slutten av november 2001. Den skal ha blitt besøkt av over tusen personer. Rapporten konkluderer med at Liverpool FC og deres planer for ny stadion burde være en integrert del av saneringsprogrammet til nærområdet.

Anfield and Breckfield Community Steering Group sin anbefaling om å inkludere bygging av stadion i saneringsplanene ble tatt opp av de som jobbet videre med prosessen. Følgelig ble blant annet mellom ti og tjue millioner pund fra de to europeiske fondene koblet opp mot bygging av ny stadion.⁵⁰

Klubben fikk godkjennelse for å bygge i Stanley Park, med visse betingelser

⁴⁸ Se The Community's Report on the Regeneration of Anfield and Breckfield, side 8 for mer utfyllende beskrivelse av prosessen.

⁴⁹ Liverpool FC begynte også å sette i gang andre, urelaterte prosjekter mot lokalsamfunnet. Dette ble av mange sett på som et forsøk fra klubben på å kjøpe kjærlighet til nærsamfunnet, og som på den måten ville bli mer medgjørlig i forhold til stadionplaner.

⁵⁰ Den totale summen varierer utifra kilder jeg har tatt i bruk. Det kan ha noe med at kildene varierer over tid, og summene de snakker om er koblet til forskjellige stadionplaner som klubben har foreslått.

som skulle gagne nærsamfunnet. Men eierskapet fant ut at de ikke hadde råd til å finansiere ny stadion, og la klubben ut for salg. Etter en lengre salgsprosess blir Liverpool FC solgt til to amerikanere i 2007. De lovet at stadionet skulle bygges snart etter at de overtok klubben. Isteden ble byggestart utsatt gjentatte ganger, før det viste seg at de nye eierne heller ikke hadde penger til å bygge ny stadion. I slutten av mitt feltarbeid ble Liverpool FC på ny lagt ut for salg. Stadionplanene forble ubestemt, og de store saneringsplanene av nærområdet – sammen med pengene fra EU – uteble. Over de siste ti årene har Breckfield vært blant de fattigste bydelene i England.⁵¹

Andre kirker i nærområdet

Det er flere andre kirker i nærområdet. Crete Hall ligger ikke mer enn et par-tre hundre meter fra Christ Church, i Donaldson Court. Når de jeg snakket med sa Crete Hall kunne de ofte referere til selve bygget, som skulle være noe eldre enn Bretheren Society som oppholdt seg der. Crete Hall ble tidvis brukt som et referansepunkt for å beskrive Christ Church. Eller, Crete Hall ble brukt som et eksempel på hvordan de *ikke* var i Christ Church. Kjønnroller var for eksempel et tema blant kirkegjengerne i Christ Church i forhold til Crete Hall Assembly.

The Temple of Praise – som oftest kalt The Lighthouse – var en kirke som flere snakket om. Den ligger ikke så langt fra Christ Church, ned Oakfield Road. Sophia beskrev kirken som full av liv og energi. Alle smilte, og musikken var veldig fin. I følge Christina var det en afrikansk prest der, som holdt en mer "pentecostal style of worship." Hun sa også at den skal ha tiltrukket seg mange av afrikansk og karibisk etnisitet, også fra utenfor Anfield.

St. George er sognekirken like sør for Walton Breck Christ Church sogn. Dette var kirken Christ Church møtte på langfredag på haugen i Everton Park. Kirkebygget er også i parken, like ved haugen. Hague (s. 3) nevner en uoverensstemmelse mellom St. George og Christ Church omkring grensene for sognene. Christ Church mente at en særs belastet del av nærområdet ble inkorporert i St. George sogn etter saneringsprosessen på 1970-tallet.

⁵¹ Se "Declaration Report: Anfield and Breckfield Renewal Area", "The English Indices of Deprivation 2007" og "The English Indices of Deprivation 2010"

Illustrasjon 12: St. Lukes, vegg i vegg med Goodison Park.

St. Lukes er en kirke som hadde mange likhetstrekk til Christ Church i forhold til et fotballstadion. Kirken ligger tett til Goodison Park, hjemmebanen til Everton FC.⁵² Den er også en del av Kirken av England. Men i motsetning til Christ Church er St. Lukes sosiale og mentale forhold til Everton FC veldig nært. Presten er kapellan for klubben, og er involvert i flere andre klubbrelaterte initiativer. Gudstjenester skal ha blitt flyttet på for å passe kampprogrammet til Everton FC. Kirkerommet skal også være dekorert med Evertoneffekter. Det levnet, med andre ord, ikke noen tvil om hvilken klubb St. Luke favoriserte.

Det er også metodister og katolikker i området. Metodistkirken ligger på Oakfield Road, litt lengre ned fra The Temple of Praise. All Saints, den katolske kirken, er like ned veien fra metodistkirken, på Oakfield. Som jeg nevner ovenfor, under kapittelet for Hillsborough, var det prester fra disse to sistnevnte kirkene som, sammen med Kelvin, dannet en trio av lokale prester ved minnetjenesten den 15. april.

Så vidt meg bekjent var det ingen ikke-kristne religiøse grupperinger som holdt hus i nærområdet. Det ble ikke snakket om i Christ Church, og jeg kan ikke finne noen på kartene jeg har brukt. Heller ikke i mine vandringer langs gatene la jeg merke til noe

⁵² I følge én jeg snakket med i Christ Church var Goodison Park det eneste stadionanlegget i Premier League som delte vegg med en kirke.

av slik art.

Bevegelser og føringer i landskaper

Sosiale rom har vært med på å skape og forme fysiske rom. De forlatte husene var i de fleste tilfeller, direkte eller indirekte, en konsekvens av Liverpool FC sin agenda for Anfield Stadium og nærområdet. Samtidig var byggingen av Christ Church en konsekvens av slitte kirkebygg. Fysiske rom var på den måten med på å forme sosiale rom. I fysiske og sosiale rom beveger grupper og aktører seg. De skaper arrangement og hendelser som legger føringer på landskaper og på hverandre. I det neste kapittelet vil jeg gå nærmere inn på mentale rom. Jeg vil se på hva et utvalg personer fra Christ Church mener om bevegelsene, føringene, gruppene og landskapene i forbindelse med relasjoner mellom kirken og stadionet.

Samtaler og synspunkter

Forskjellige metoder skaper forskjellig data som igjen skaper forskjellige perspektiver. Hvorpå mye data i forrige kapittel kom fra dokumenter, ofte av en beskrivende art, vil det meste jeg presenterer i dette kapittelet være fra samtaler jeg har hatt med mennesker fra Christ Church. Flere temaer vil omhandle det samme som i forrige kapittel, men i det følgende vil de fremtre som personlige synspunkter. Dette kan forstås som indirekte innblikk i det jeg har kalt mentale rom, som har fremkommet i særskilte sosiale rom.

Kirken

Ett sett med spørsmål jeg stilte i intervjuene handlet om hvorfor folk gikk til Christ Church og hva de tenkte om bygningen. Christina og familien flyttet til Liverpool noen år før jeg kom dit. Ektemannen var født og oppvokst i byen, mens hun selv var født og oppvokst lengre sør i England. Hun var i slutten av trettiårene, og ektemannen og henne hadde to barn sammen. Da de kom til området fortalte hun meg at de begynte en "kirkeshopping" etter lokale kirker. De hadde besøkt flere kirker, men de valgte Christ Church av flere grunner. For det første kjente allerede ektemannen noen i kirken. Samtidig følte de at de hadde noe å bidra med der, som var viktig for Christina. Og det viste seg også at kirken hadde et fint miljø for barna deres, som hun sa var viktig for dem.

Når jeg spurte Christina om hva kirken betydde for henne var hun veldig klar på at hun ikke tenkte på "kirke" som bygninger. For henne var "kirke" mennesker. Hun forklarte dette med at hun hadde flyttet mye på seg i sin fortid. Christina hadde tidligere jobbet i en misjonsorganisasjon, hun hadde studert i Frankrike og hun hadde bodd i Sør-Amerika. Hun beskrev derfor kirken som en familie eller et samfunn som hun hadde jobbet eller bodd med rundt om i verden. En gruppe mennesker som hun delte sin tro med, og kunne snakke om problemer angående tro med.

Howard ga lignende svar som Christina. Også han sammenlignet kirken med en familie. Han hadde gått dit fra han var liten gutt. Han var ikke mer enn noen-og-tjue nå, og bodde fortsatt med foreldrene sine. Han fortalte meg at han hadde utviklet et nært bånd med menigheten. Det er en gruppe mennesker som har akseptert deg, sa han. I motsetning til Christina virket han å referere mest av alt til folkene i Christ Church, ikke til folk over hele verdenen. Når jeg spurte sa han at det ikke ville være noe problem for

han å skifte ut kirkebygget, så lenge man beholdt menneskene fra den.

Det personlige forholdet de hadde til de andre kirkegjengerne hadde, med andre ord, stor betydning for valg av kirke. Både Christina og Howard plasserte slik kirken i sosiale rom. Fysisk rom ble devaluert i forhold til sosiale rom. Svarene jeg fikk fra Christina og Howard, samt flere andre jeg snakket med i kirken, ga gjenlyd fra hva Kelvin sa om folk, bygning og kirke. Vektingen av sosialt rom over fysisk rom, i tillegg til å være personlige meninger hos de jeg snakket med, er en av doktrinene i kirken og kristendommen.

Dette var ikke ensbetydende med at alle hadde adoptert denne doktrinen full og helt som personlig meninger. Den fremkom i grader. Når jeg spurte Elizabeth, en pensjonert sykepleier, hva kirken betydde for henne svarte hun at det først av alt var en bygning. Deretter gikk hun videre og sa at det var hennes hjem og en plass hun møtte venner. Menneskene i Christ Church betydde mye for henne. Men samtidig er det interessant at hun ikke er helt enig med Howard og Christina, og satt det fysiske rommet før det sosiale.

Christ Church er deres lokale kirke. Det geografiske virket å være en faktor, da alle jeg snakket med bodde i nærområdet. Elenor sa at hun gikk til Christ Church fordi den var nærmest. Howard hadde vokst opp i området, og hadde simpelthen bare gått dit så lenge han kunne huske. Christina bodde litt utenfor sognet og måtte gå et stykke for å komme til kirken. Men samtidig kirkeshoppet de etter nettopp lokale kirker. Det var også flere som begynte å gå dit fordi de andre kirkene i området ble lagt ned og slått sammen til Christ Church. Det fremkom et skille mellom det fysiske bygget, og den fysiske lokaliteten til bygningen.

Jeg ble fortalt at innholdet i bønn kunne variere utifra om man ba i kirken eller om man ba hjemme. Howard og Christina ga meg relativt like svar her. Når de var i kirken ba de ofte for ting som ikke direkte inngikk i livet deres, ting som naturkatastrofer, fattigdom, sult og andre menneskelige lidelser eller årsaker til lidelser. Hjemme sa de at bønnene var mer om dem selv og deres familier.

James overrasket meg med å si at han ba for meg. Det hele kom litt ut av det blå, like før kveldsgudstjenesten på en søndag. Jeg tenkte rett og slett ikke på at jeg var en slik del av livene til de jeg var sammen med i kirken. Jeg hadde latt være å delta aktivt i store deler av gudstjenestene, og jeg brukte å sette meg utenfor den største forsamlingen av folk i kirkehallen. Jeg hadde, delvis ubevisst, posisjonert meg på utkanten av fysiske og sosiale rom i det jeg tolket som det religiøse rommet i kirken. Når jeg fikk høre at

James, og senere også Christina, ba for meg så skremte det meg litt. Mine egne forståelser av rommene, og mine bevegelser i de, tilsvarte ikke hvordan det var for andre.

Misjon

"Misjon" var et hyppig brukt ord i Christ Church. Handlinger ble ofte beskrevet som "misjon", og også gjort fordi det var "misjon". Christ Church var en misjonerende kirke, ble jeg fortalt. I én av gudstjenestene sammenlignet Kelvin kirken med et skip. Han sa at det var tryggest i havn, men den er bygget for å seile i storm og uvær på det åpne havet. På samme måte mente han at kirkegjengerne måtte gå ut i samfunnet med kristendommen, på tross av at det virket tryggest å oppholde seg i kirkebygget.

Christina definerte misjon som alt kirken gjorde for å spre Guds kjærlighet i verden. Dette ble videre delt inn i to kategorier, å evangelisere og å vise Guds kjærlighet gjennom barmhjertige handlinger.⁵³ Eksempelvis forklarte Christina at Scouse in the House gikk i den siste kategorien, The Holiday Club – en sommerklubb for barn – var litt av begge deler, og gåturen fra kirken til Everton Park på påskeaftenen var evangelisering. Misjon var viktig for Christina. Når jeg spurte henne om hva som skjedde etter døden svarte hun at kristne kom til himmelen, mens andre kom til helvete. Hun følte derfor et ansvar for å fortelle om Jesus til de som ikke trodde på han.

Sophia, en uføretrygdet mor på rundt femti år, ga et svar som lignet den andre kategorien til Christina. Hun var, derimot, spesifikk til Christ Church. Misjon var å vise Guds kjærlighet til nærsamfunnet. Sophia listet opp flere eksempler på hvordan Christ Church prøvde å hjelpe nærområdet. Hun spekulerte i at folk som trengte hjelp, som så mange gjorde i nærområdet, også var mer mottagelige for kristendommen.

James mente misjon var å møte folk hvor de var og fortelle dem om Gud og Jesus, samt å hjelpe dem med hva enn de stridde med. Han sa at det handlet om å være en kirke som så utover, og å spre budskapet på praktiske måter.

Det var forskjellige meninger om hva som var bra misjon. Evangelisering, som forklart av Christina, satt ikke godt hos Howard. Han fortalte meg at tidligere, under en prest som het Steve, hadde kirkegjengerne båret et stort kors fra Christ Church til Everton Park på påskeaftenen. De hadde også delt ut små, flettede kors og blomster til folk på en parkeringsplass. Dette ville ikke Howard ta del i. Av og til hoppet han over

⁵³ Christina virket for meg som ganske belest og akademisk. Hun hadde blant annet studert i økonomi i Frankrike. Hun refererte til spesifikke bibelvers for å begrunne svarene sine. Når hun ga meg dette svaret, per epost, hadde hun flyttet fra Liverpool for å gå på presteskole.

den felles gåturen og møtte de andre i parken senere. Andre ganger dro han ikke til Everton Park heller, rett og slett fordi han var så ukomfortabel med evangeliseringen. Howard mente det var forskjell på å fortelle folk om Guds ord, og å gni det inn i ansiktene deres. Han sa at det er en fin linje mellom disse til tider. Han fryktet at evangelisering kunne ha motsatt effekt. Det var greit hvis kirkegjengerne opplyste om kirken til folk som ikke visste av den, eller hvis noen spurte og var interessert i hva som foregikk der. Men hvis de maste på mennesker som allerede visste om kirken og hadde valgt å ikke gå i den, ville de bare ende opp med å hate kirken og folkene i den. Men siden oppmøtet i kirken var så dårlig nå kunne ikke Howard være helt imot evangeliseringen til andre. Det var bare ikke for han.

Misjon og stadionet

Alle jeg snakket med var gjengs enige om at fotballstadionet, og folkemassene det tiltrakk seg, var et åpenbart misjonsområde for Christ Church. Og flere ga, på ett eller annet tidspunkt, uttrykk for å ville gjøre mer mot disse. Til vanlig hengte de opp en banner med kristne symboler på veggen mot Hartnup Street når Liverpool FC spilte hjemmekamper.

Elizabeth fortalte meg at de i julen 2009 gikk ut og sang julesanger til de forbigående fotballfansen. Dette kom frem i en samtale hvor hun uttrykte sin frustrasjon over fotball på helligdager. Men hun humret da hun fortalte meg om ansiktsuttrykkene til de forbipasserende. Hun fortalte meg at de gjorde det for å vise til de som gikk på kamper at fotball ikke var svaret. Ikke på helligdager, sa hun.

Søndagskamper ble betegnet som ubeleilig av James. Men de var også en mulighet. Han hadde bitt seg merke i spesielt én mann som kom til Christ Church når Liverpool FC spilte hjemmekamper på søndager. De hadde også åpnet kirken for en Paul McCartney-konsert. Det i seg selv var misjonsarbeid, mente han. Men for det meste hadde ikke menigheten tenkt noe på stadionet. For menigheten er det bare der, i følge James

Illustrasjon 13: Glasskorset, på andre siden av kirken i forhold til fotballstadionet

Christina var redd dette virket tilbake på kirken. Stadionet ga dem muligheter til å være åpenhjertig. Teservering til politiet på kampdager var et eksempel. Hun nevnte også at ved spesielle anledninger, som når det var konsert eller noe lignende på stadionet, kunne de åpne dørene for folk. Men hun tvilte på at det var mange av de som jobbet på eller rundt eller som besøkte stadionet som visste at bygningen over veien var en kirke. I følge henne var det til og med veldig få taxisjåfører visste om Walton Breck Christ Church. Hvis man skulle ta taxi dit var det som oftest greiest å si at man skulle til Anfield Stadium. Noe av problemet, mente Christina, var at kirken var bygd feil vei. Hvis hun fikk viljen sin ville hun snudd kirken. Kritisk kommenterte hun at siden som vendte mot stadionet hadde en rømningsvei. Noe som ikke så veldig imøtekommende ut. Den andre siden av kirken, sa Christina, hadde et nydelig glasskors. Men de eneste

som fikk se det var de som bodde i gamlehjemmet eller i prestegården. Hun poengterte at dette var avhengig av stadionplanene til klubben. Hvis de flyttet ville det jo ikke være mye vits i å bruke penger på ombygging. Christina mente det var mange måter de kunne tilnærme seg både fotballfansen og nærsamfunnet. Men kirken hadde rett og slett ikke ressurser til å gjøre det. Det meste av misjonsarbeid ble gjort av kirkegjengerne på frivillig basis.

Et eksempel på dette var teservering på kampdager der jeg først ble kjent med Elenor, en pensjonert enke som hadde bodd i Anfield stort sett hele sitt liv. Mens jeg sto og snakket med en dame etter den første fastegudstjenesten jeg deltok i, kom prestens kone bort til meg. Hun pekte på Elenor som satt og snakket sammen med fire andre eldre damer ved enden av ett av bordene. Prestekonen sa Elenor var én av de som serverte te til politiet på søndagene. Hun anbefalte meg å snakke med henne, samtidig som hun anmodet meg å bli med henne på neste teservering. Etter jeg hadde satt meg ved bordet og introdusert meg, viste det seg at prestens kone allerede hadde fortalt dem om meg. Vi begynte ganske snart å snakke om teserveringen som hun drev med. Vemodig sa hun at de bare serverte te til politiet på den tiden. Tidligere hadde de hatt full servering med egg og bacon til alle som ville betale for det, fotballsupportere så vel som politi. De leide også ut parkeringsplassene for hver sesong til folk som kom langveis fra. Men alt dette krevde en del arbeid fra de frivillige fra kirken. Hun sa, som Christina fortalte meg tidligere, at det dessverre ikke var nok interesse for arbeidet blant kirkegjengerne til å opprettholde tilbudet. Så kirken hadde bare mulighet til å tilby et pauserom med teservering og toaletter for politiet på kampdager.

Etterhvert som feltarbeidet skred frem ble jeg klar over innflytelsen stadionet hadde på resten av misjonsområdet til kirken. Flere grep ble gjort for å imøtekomme behovene menigheten så i nærområdet. Men jeg registrerte ikke at kirken henvendte seg direkte til stadionet for å forsøke å påvirke hvordan klubben oppførte seg i nærområdet. Da jeg spurte Kelvin sa han at de var veldig klar over hvilken posisjon klubben hadde, men de visste rett og slett ikke hvordan man skulle tilnærme seg den. Selv om kirken samarbeidet med stadionet på visse områder var det altså ikke noen kommunikasjonskanal kirken kunne ta i bruk for å gi uttrykk til hva de mente om ting.

"WBCC må forandre seg eller gå under" - om menigheten og rekruttering

Christina var bekymret for hvordan det ville gå, ikke bare med Walton Breck Christ Church, men med kirken som helhet. Hun sa hun var generøs når hun ga kirken femti år

til hvis den ikke forandret seg. Slik som den var nå lente den seg alt for mye på at de eldre damene. De som hadde gått i kirken siden alle måtte gå i kirken. Hun var redd at når de døde ut ville kirken også slite enda mer økonomisk.

Christina mente at noe av problemet var at fokuset lå på søndagsgudstjenestene. Kirken måtte være romsligere enn bare å telle de som kom på søndager som kirkegjengere, sa hun. Hun ga et eksempel med Scouse in the House og de som gikk der. De som kom på torsdagsmorgenene og spiste kom sjeldent på søndagene og satt seg på kirkebenkene. Men likevel kalte de Christ Church for *sin* kirke. Christina poengterte også at dette var for det aller meste menn, mens gudstjenestene på søndager hadde en klar overvekt av kvinner. Hun mente at søndagsgudstjenestene bare måtte være en del av tilbudet til kirken. Resten av uken burde den tilby andre aktiviteter.

James mente at Kirken av England som helhet hadde mistet sin relevans i samfunnet. Den hadde ikke holdt følge med moderne samfunn. For at Christ Church spesifikt skulle bli aktuell mente han at den måtte den tilpasse seg det belastede nærområdet den var i. Den måtte gjøre mer enn bare Scouse in the House for å hjelpe de som slet i deres sogn. Likeledes måtte de se an hvordan nærområdet ble etter saneringsprosessen. Hvis nye folk flyttet til området måtte kirken tilpasse seg deres behov.

James var bekymret for at flere i Christ Church ikke var enige med han over hvor stort problem kirken sto overfor. Kirken, som den var nå, gikk ingen vei. Gudstjenesten i Christ Church omtalte han som en veldig tradisjonell sandwich av hymne, preken og bønn. James spekulerte i at denne type gudstjeneste kanskje var grunnen til at menn ikke kom til kirken. Måten gudstjenester var satt opp på passet bedre for kvinner, mente han. Aktivitetene kirken tilbød utenfor gudstjenester var også hovedsaklig myntet på kvinner. Det var veldig vanlig at kirken hadde strikkeklubber eller syklubber. Men man så for eksempel aldri en snekreklubb i kirken.

I den forbindelse fortalte han meg om et arrangement kalt Mandate. Det var en samling for kristne menn for én dag i Belfast. Der satte de fokus på mannsrollen i kristendommen. Oppgitt sa James at det til og med hadde vært noen damer som var sjalu på mennene som fikk denne anledningen til en fortreffelig helg, og at kvinner ikke hadde noe lignende. Han mente dette var urettferdig, da det meste annet i kirkens daglige liv var tilpasset kvinner. James portretterte på den måten menn som det "andre" kjønn i kirken i dag.

I likhet med James betraktet også Sophia gudstjenestene som gammeldagse. De

var konstruert for den gamle garden eller de som allerede var i kirken. Hun var fornøyd med det selv. Men hun mente den var upassende for de litt yngre. Ungdommen i dag var mer interaktive, og gudstjenestene måtte tilrettelegges for at det skulle være interessant for dem. Kirken måtte tilpasse seg for å få inn nytt blod.

Både James, Christina og Sophia uttrykte et behov for forandring. Samtlige kritiserte måten gudstjenesten foregikk på. Men samtidig sa Howard, som var midt i primærgruppen kirken manglet, at han likte måten gudstjenestene ble utført på. Han hadde prøvd andre kirker – kirker med en gjennomsnittsalder nærmere hans egen – men han sa han foretrakk måten gudstjenesten ble utført i Christ Church. Mer moderne, interaktive kirker var interessante, men ikke for han. Han innså derimot at han, som mann i tyveårene, var en minoritet i kirken, og at kirken trengte et høyere besøkstall.

Jeg vil sette dette opplevde behovet for forandring opp mot og sammen med Christ Church sin intensjon for misjon. Som Howard sa, kunne han ikke være imot evangelisering siden det var så dårlig oppmøte. Dette er et eksempel på interne relasjoner i kirken som står i et dynamisk forhold til eksterne relasjoner.

Stadion

Foruten James tenkte alle jeg gjorde intervju med på seg selv som Liverpoolsupportere. Deres tilknytning til klubben og deres tanker om den er derimot unike. I Liverpool handler mye om hvilket lag man holder med – enten Everton FC eller Liverpool FC

Elenor fortalte meg at hun opprinnelig vokste opp i en Evertonfamilie. Men hun gjorde opprør og valgte heller å holde med Liverpool FC. Det var ikke noen spesiell grunn til det, sa hun. Hun skjønte ikke hvorfor hun skulle holde med Everton FC bare fordi familien hennes gjorde det. Ektemannen hennes omtalte hun som gal etter fotball. Da han levde hadde han hatt sesongkort på Anfield Stadium, og gikk på alle kampene. Hun hadde selv blitt med noen ganger, men det var ikke ofte. Når jeg snakket med henne fulgte hun stort sett bare med på resultatene. Hun var ikke fornøyd med kommersialiseringen av fotballen som hadde skjedd de siste årene. Hun mente det var alt for mye penger i sporten nå. Prisen på billettene var én av grunnene hun ga meg for at hun ikke gikk på kamper.

Både Christina og Elizabeth hadde vokst opp utenfor Liverpool. Elizabeth visste ikke helt hvorfor det hadde blitt Liverpool FC. Da hun flyttet til Liverpool valgte hun bare et lag. Hun hadde bodd like ved stadionet i en god del år, og hun sa hun likte å høre på syngingen. Men hun ville aldri dratt på kamp selv. Det ville vært for mye lyd for

hennes hvis hun skulle være inne på stadionet. I likhet med Elenor mente Elizabeth at det var for mye penger i fotballen. Fotballspillere gjorde seg ikke fortjent til lønningene de tjente. Ikke for å sparke rundt på en ball, sa hun.

Christinas bestefar var fra Liverpool. Fra han hadde det blitt en familieting å holde med Liverpool. Christina påpekte at det var rart å vokse opp som langdistansesupporter. Hun mente hun fikk et annet forhold til klubben og stadionet enn folk som hadde vokst opp like i nærheten av den. Så når hun først kom til Liverpool sa hun at hun var i ekstase over å kunne høre You'll Never Walk Alone fra stuevinduet sitt hvis vinden blåste i riktig retning. Men holdningene hennes overfor klubben ble temperert når hun fant ut hvor mye klubben hadde å si for nærområdet, og pengene de satt på.

Howard omtalte tribunen som legendarisk. Av informantene var han den som mest aktivt fulgte med på fotballaget. Gjennom sin deltagelse i Boys Brigade og Sweeper Zone fikk han også billetter til å gå på noen kamper hvert år. Likevel hadde han aldri sittet på The Kop selv. Han fortalte meg han var redd for å bli skuffet. Legendestatusen gitt til tribunen gjorde at han ikke ville oppleve hvordan det var under en mindre interessant kamp, som sitatet under viser.

I don't know, I mean, it's just, it's just I think if I wanted to be in the Kop it would have to be a big game. [...] was it last year that we had played Arsenal in the champions league? [...] I went to the Arsenal match at Anfield, and we needed to win by so many goals. [...] It was the best game I've ever been to, like. [...] cause everywhere around you saw that everyone was singing and on their feet the whole match. It felt like I was in the Kop end so I couldn't, [...] it's like, if I was in the Kop for a reserves game or, you know, a game against Fulham, and it wasn't as good as that, I'd, like, I, I suppose it would crush your dreams to pulp, wouldn't it? But, yeah, I would love to go to the Kop. Cause it's [...] I mean, it's just something you got to do, isn't it really?

En annen grunn var at han bare hadde en deltidsjobb. Med prisene Liverpool FC hadde fortalte han meg at det var vanskelig for han å betale for billetter hver uke. Det var derfor stort sett gjennom Boys Brigade at han fikk billettene sine, og de var aldri på The Kop.

James var et interessant tilfelle, nettopp fordi han ikke likte fotball. Han mente at oppveksten hans hadde blitt vanskeligere fordi han ikke kunne følge med i samtaler alle gutter eller menn i Liverpool hadde sammen. Han fortalte meg at hvis to relativt fremmede menn møttes var fotball bestandig et tema de kunne snakke om. Dette hadde han manglet, noe som gjorde at han følte seg litt på utsiden. Det hadde roet seg etterhvert som han ble eldre. Men enda mens han tok noen kurs på universitetet brukte

han å memorere alt som ble sagt på et sportsprogram på radioen på morgenen. Når så fotball kom opp som samtaletema senere på dagen, som det nesten alltid gjorde, kunne han ramse opp alt han hadde hørt den morgenen. Men etter det datt han som regel ut av samtalen igjen, fortalte han meg.

Sophia mente at hun stort sett bare hadde positive erfaringer med fotball. Hun gikk aldri på kamp selv. Hun fortalte meg at hun hadde hatt et stygt uhell en gang hun var tilskuer da hun var yngre, hvor hun hadde brukket armen. Etter dette hadde hun ikke dratt tilbake. Men til gjengjeld hadde hun blitt kjent med veldig mange hyggelige mennesker gjennom fotballen og ved å bo så nært stadionet. Sportsreportere hadde betalt dem penger for å bruke oppkjørselen, strøm fra huset hennes eller et lite hjørne av stuen for å rapportere nyheter fra stadionet. Dette sa hun hadde vært veldig hyggelige mennesker, og sønnen hennes hadde ofte fått signerte bilder av fotballheltene sine fra dem. Videre hadde Sophia blitt kjent med flere supportere på forskjellige måter. Disse brukte nå å komme innom huset hennes før kampene for å prate og være hyggelig. Dette har også jeg begynt å gjøre de seneste gangene jeg har vært i Liverpool for å se kamp.

Kirken og Hillsborough Memorial Service

Sophia sa til meg at det var hun som tok initiativ til å åpne kirken når de hadde minnetjenesten for Hillsboroughtragedien på Anfield Stadium. Det var året før jeg gjorde feltarbeid, til tjuårsdagen for hendelsen. Hun fortalte meg at det var først da hun våknet den dagen det skulle arrangeres at hun kom på at kirken burde bli holdt åpen. "I thought 'how can we just be all sitting here and the church is there, you know, and it's, and it's empty.'" Det hadde rett og slett ikke falt dem inn å åpne kirken før dette, sa hun til meg. Sophia begynte så å ringe rundt til folk og spurte om de ville være med og åpne kirken. De åpnet opp rømningsveien mot Walton Breck Road og heiste opp skilleveggene mellom oppholdshallen og kirkesalen. Hun fortalte meg at det kom hundrevis. Noen kom bare for å bruke toalettet, noen for å få seg en kopp te, mens noen gikk inn i kirkesalen for å be. Vel og merke mente hun at tjuårsdagen gjorde at det var en spesiell situasjon.

Sophia visste ikke om det ville bli like mange folk året jeg var der, eller om de ble å åpne kirken i det hele tatt. Hun fortalte meg at de hadde logistiske problemer i forhold til at minnetjenesten var på samme dag som Scouse in the House. Hvis det kom like mange folk som til tjuårsdagen, ville det være et problem hvis folk også ville ha scouse. Samtidig kunne de ikke gi scouse til noen og nekte andre, bare fordi de skulle på

minnetjenesten over gaten. De var ikke sikre på hvordan de skulle løse det. På den ene siden ville de ikke kansellere Scouse in the House for minnetjenesten. Men Sophia mente at kirken burde ha åpent for de som kom til Hillsboroughtjenesten. Det kunne være folk som trengte kirken. Noen som var virkelig opprørt, eller noen som bare trengte å gå på do. Om det så bare var én av ti tusen, så mente Sophia at de burde holde åpent. Christ Church var tross alt en misjonskirke. "I just think the church is supposed to be a community thing."⁵⁴

Når jeg snakket med Kelvin om hans rolle i minnetjenesten fortalte han meg at det ikke var mye til gudstjeneste. Han var mer der for å representere kirken, heller enn for hva han skulle si. Dette hang sammen med en tro i England om at alle kom til himmelen når de døde, sa han. Engelskmenn bryr seg generelt lite om kirken og Gud i det daglige livet. Men når noe knyttet til død oppstår liker de fleste at kirken er der. Dette, sa han, kunne være problematisk fordi folk ofte forventet at presten skulle spille en rolle eller si noe som gikk imot hva han eller hun tror på. At alle kom til himmelen, uansett hvilket forhold den avdøde måtte ha til Jesus og den kristne frelselæren, var Kelvin uenig i. Samtidig kunne man ikke ta dette temaet opp i en begravelse. Da måtte man være diplomatisk, fortalte han meg.

Sabbatsfotball

Det var i forbindelse med fotball på søndager at jeg først kom i kontakt med Elizabeth. Etter gudstjenesten der jeg ble introdusert for kirken, under kirkekaffen, sa hun til meg at hun gjerne ville snakke med meg om religion og fotball. Dessverre serverte hun te den morgenen, så jeg måtte vente til etter kveldsgudstjenesten samme dag før jeg fikk snakke med henne.

Jeg hadde bare vært i Christ Church i én uke på dette tidspunktet. Til da hadde teserveringen etter gudstjenestene vært den beste arenaen for å komme i kontakt med folk på. Men denne kvelden ble det ikke invitert til kaffe eller te. Uken i forveien var kveldsgudstjenesten en litt større affære, hvor også folk fra søsterkirken kom. Om de da serverte te fordi det var så mange der, eller fordi det var en slik følelsesladet gudstjeneste vet jeg ikke. Men denne uken begynte folk å forlate kirken straks gudstjenesten var over. Andre valgte å bli litt til mens de slo av en prat med kjente. Men det virket mer som de dro ut å forlate kirken. Blant disse satt Elizabeth sammen med to andre og snakket.

⁵⁴ Hvordan de løste det til slutt er jeg usikker på. Jeg valgte å dra på Hillsboroughtjenesten, og da jeg kom tilbake var kirken åpen for alle.

Da jeg satte meg ved siden av Elizabeth og spurte om hun ville snakke med meg ble hun oppildet. Hun lurte på hva nasjonen hennes gjorde for noe. Søndager er sabbat, sa hun til meg. Søndager er Guds dag. Med en fortvilet mine fortalte hun meg at de spiller fotballkamper på Guds dag. Rundt dette tidspunktet spurte Elizabeth om jeg var kristen. Da jeg svarte nei gikk hun videre med at dette ikke hadde noe å si for søndag som en helligdag eller fridag. I likhet med søndagskamper mente Elizabeth at de som dro på shopping på søndager hadde mistet grunnleggende verdier som ethvert samfunn måtte ha. Hun koblet dette opp mot familieverdier. For at kjøpesentre eller fotballklubber skulle møte etterspørselen folk hadde så må de ha ansatte på jobb. Det som tidligere var en fridag med familien var dermed blitt til en helt ordinær arbeidsdag. Hun sa at folk måtte på arbeid isteden for å pleie familierelasjonene. Når man ikke fikk denne ene familiedagen ble de brutt opp. Slike oppbrudd i kjernefamilier satte hun igjen i forbindelse med andre sosiale problemer i samfunnet.

Elizabeth beklaget seg over at hun klaget så om dette, men det var noe hun hadde sterke følelser for. Hun ville ikke fremstå som om hun ikke likte verken fotballklubben eller fansen. Hun tenkte på seg selv som en Liverpoolfan. Men fotball er ikke svaret, fortalte hun meg. I alle fall ikke på en søndag. Vi snakket litt videre, om hvordan Christ Church sist jul sang julesanger utenfor døren når Liverpool FC spilte kamp, før vi innså at vi var de eneste som var igjen i kirken. Vi gikk hjem hver til vårt.

Søndagsrommet til Elizabeth var blitt invadert.⁵⁵ Søndagsrommet var definert i tid så vel som sosialt. Søndager, som tidligere for Elizabeth var forbeholdt kirken, kristendommen og Gud, var nå opptatt med fotball og shopping. Det særegne var overtatt av det dagligdagse, det hellige av det profane. Som Elizabeth ettertrykkelig sa til meg, de kan spille fotball på enhver annen dag. Kirken, kristendommen og Gud – som tidligere hadde dominert representasjoner av søndagsrommet – hadde mistet sin makt og var nå, for folk flest, posisjonert på lik linje, om ikke under fotball.

Howard, igjen, var ikke enig. Han mente at det ikke var muligheter for at fotballkampene kunne påvirke søndagsgudstjenestene. Han sa at fotballkampene aldri ble spilt så tidlig at det vil være noe problem. Howard gikk vel og merke aldri til kveldsgudstjenester på søndager. For han var det altså ikke hele søndager som var hellige, bare den halvannen timen som var satt av til gudstjenester på morgenen. Når jeg spurte hva han gjorde resten av dagen, sa han at det var som enhver annen dag. Han var med venner, gikk i butikker og nøt dagen. Han nevnte ikke at morgengudstjenester på

⁵⁵ I en annen sammenheng beskrev hun fotballstadionet som en invasjon i nærområdet.

søndager også har blitt flyttet, slik jeg fant ut av fra kirkeboken.

Men om stadionet flyttet ut av nærområdet?

I siste intervjurunde spurte jeg et hypotetisk spørsmål. Hva trodde informantene ville skje hvis Liverpool FC flyttet ut av Anfield? Jeg delte spørsmålet i tre. Først spurte jeg hva det ville si for dem personlig om stadionet flyttet. Etter dette spurte jeg om hva de trodde ville skje med nærsamfunnet. Så til slutt spurte jeg hva dette ville hatt å si for Christ Church.

Jeg hadde knapt satt opp problemstillingen før Elenor sa "oh, please!" Hun var av en klar formening om at fotballklubben var en ødeleggende og nedbrytende kraft i nærsamfunnet. De kjøper opp går og grunn og river det ned, men de erstatter det ikke med noe. Elenor ga et eksempel med en rekke fine hus på Anfield Road. De ble kjøpt opp av klubben og revet, men ingenting ble bygd opp igjen.⁵⁶ Hun var ikke så ille berørt der hun bodde, men en venninne fra kirken som bodde på den andre siden av stadionet visste ikke hva som ville skje med henne – om hun måtte flytte eller ikke. Alt var avhengig av hvordan stadionplanene utviklet seg.

Elenor mente også at den økonomiske gevinsten nærområdet hadde av å ha klubben der var oppskrytt. Liverpool FC var gitt en del anerkjennelse for renovasjonen av Stanley Park, noe blant annet Elizabeth var veldig fornøyd med. Men Elenor mente at den ville ha blitt fikset selv om klubben ikke ville bygge stadion der. Likt sa hun det var med hus som ble pusset opp. Det var diskusjon om at klubben var grunnen til oppussingen. Det var den ikke, sa Elenor. Det var byrådet som betalte for arbeidet.

Elenor mente det ikke ville påvirke kirken overhodet hvis stadionet flyttet fra nærområdet. Hun poengterte at det bare var én fra klubben som kom til kirken når de spilte søndagskamp. Bortsett fra det fantes det ikke noen særlige relasjoner mellom klubb og kirke, mente hun. Mest av alt trodde Elenor at hun ville få fred og ro hvis klubben flyttet. Da ville hun ikke trenge å planlegge dagen sin utifra om og når Liverpool FC spilte kamp. Da ville hun ikke trenge å bekymre seg over om hun hadde parkeringsplass til besøkende familie på kampdager. Og hun ville slippe å ergre seg over alt søppelet som fansen kastet fra seg i gatene. Kirken ville gå glipp av inntektene de fikk fra kampdagste, men det mente ikke Elenor ville gjøre noe forskjell. Hun så seg helst kvitt klubben og dens innflytelse på området.

Bedre parkering ble repetert av Christina som en personlig fordel hvis Liverpool

⁵⁶ Jeg tror klubben brukte tomten som parkeringsplass.

FC flyttet ut av Anfield. I tillegg listet hun opp mindre styr for kirkearrangement, mulig økning i boligpriser og tryggere ute på kveldene etter at fotballaget hadde tapt en kamp. Men Christina var også redd det ville være mange som kom til å føle sinne og sorg om de flyttet. Det ville ha blitt et enormt tomrom. Og en del ville miste jobbene sine. For kirkens del mente Christina at pengene de fikk fra politiet på kampdagene ville bli savnet. Hun ville også savne selve teserveringen, da dette var en anledning til å vise gjestfrihet til politiet. Det ville også redusere deres muligheter til å uttrykke Guds kjærlighet til folk. Hun ville derfor stemt for at klubben skulle blitt i området.

Howard så ikke en direkte link mellom stadionet og Christ Church. Om klubben skulle flytte fra området trodde han derfor ikke det ville påvirket kirken særlig. Men han mente at klubben hadde en stor positiv innvirkning på menigheten gjennom nærområdet. Den bidro til å heve økonomien i området, og det var på grunn av klubben at husene ble fikset på. Det var ydmykende for klubben at nærområdet var i så dårlig forfatning. Om klubben skulle få flere tilreisende på kamp måtte de fikse nabolaget. Derfor ville det gå dårlig med området hvis klubben flyttet ut. Nabolaget ville blitt verre, og da ville det ikke være så mange som ville bo der. Dette ville igjen gå ut over størrelsen på menigheten i Christ Church. Men Howard poengterte at det var vanskelig å forestille seg at klubben ikke skulle være der. Stadionet hadde jo hele tiden vært der. Hvis de flyttet ut nå ville det stått igjen et gapende hull. Én ting var hvis det aldri hadde vært noe stadion der og nærsamfunnet hadde utviklet seg uten det. Da ville det vært en helt annen situasjon for nærområdet.

James sa at han ikke hadde hatt noe imot at Liverpool FC flyttet ut av Anfield. På en måte ville han ha vært glad, da kampene brakte med seg så mange ubeleiligheter. Samtidig var han klar på at dette ville være forferdelig for nærsamfunnet, dets økonomi og saneringsprosessen som var planlagt. Han poengterte at kirken også ville gått glipp av en del penger fra teservering til politiet og utleie av parkeringsplasser til et TV-selskap. Alt i alt ville han derfor beholdt klubben i nærområdet.

Elizabeth var sikker på at nabolaget ville blitt en stillere plass uten stadionet. For hennes egen del var det litt det samme om de ble eller dro. Men hun trodde de fleste i nabolaget ville blitt lettet hvis klubben dro. Da ville de sluppet alt styret som kom med kampdagene. Hun nevnte spesielt politiet som stengte gatene. Men samtidig ville Elizabeth syntes synd på alle småbedriftene i nærområdet. De to store Asda-butikkene ville ikke bli særlig påvirket om klubben flyttet. Disse gikk lokalbefolkningen til hver dag uansett. Men de mindre bedriftene, som pubene, chippiesene og kinarestaurantene

ville lide veldig. De var avhengig av alle folkene som kom til Anfield for å se kamp. På samme vis som for småbedriftene mente Elizabeth at Christ Church ville savne stadionet for pengene de tjente på politiet og salgsbodene utenfor. Men hun så ikke på dette som en stor inntektspost. Foruten disse pengene trodde hun ikke at kirken kom til å savne klubben overhode. Hvis de flyttet ut av Anfield ville jo ikke kirken trenge å flytte på gudstjenester noensinne igjen.

Nærområdet

I det første intervjuet med Christina ble jeg var følelsen av tilhørighet folk kunne ha til Liverpool. Mest av alt fordi Christina mente hun manglet denne følelsen. Det var under utspørring om rasisme i Liverpool at hun dro en analogi til seg selv, og at hun ikke kom fra Liverpool. Hun var oppvokst lengre sør i England, så hun snakket ikke med scouse-dialekt. Hun fortalte meg en historie om en gang hun skulle ta tog fra Lime Street Station og billettmaskinen hadde gått i stykker. Da hun snakket med jenta i disken ble hun fortalt at hun måtte oppsøke sin lokale stasjon når hun kom hjem. Da Christina fortalte jenta i skranken at dette var hennes lokale stasjon, og at det var her hun bodde, ble jenta i skranken overrasket. På grunn av den sørlige dialekten til Christina gikk jenta automatisk utifra at Christina ikke hørte hjemme i Liverpool. Christina påpekte at dette ikke var i nærheten av å være like ille som rasistiske tilrop eller lignende. Men det var nok til at hun følte at hun ikke hørte til i Liverpool.

De aller fleste andre i Christ Church hadde scouseraksent. Christina mente tilknytningen de hadde til kirken var basert mer på en tilknytning til området heller enn til kirken. I en spørreundersøkelse som hun hadde vært med på var det et spørsmål om man anså seg selv som en borger av England, Europa eller verden. Hun svarte at hun anså seg selv som en borger av verden. Men hun lurte på om de fleste andre i kirken ikke ville gitt et mer lokalt svar. Samtidig så reflekterte hun på om ikke hennes svar kom av at hun følte at hun ikke hørte hjemme her. Hun hadde ikke foreldrene sine like om hjørnet. Og hun hadde ikke gått på skole med alle i kirken.

Det var Christinas følelse av mangel på tilhørighet som fikk meg til å se nærmere på hvilken tilknytning til nærområdet de andre jeg gjorde intervju med hadde. James, Elenor og Howard hadde bodd der hele livet deres. Howard var riktignok ung, og hadde ennå ikke flyttet ut fra huset han vokste opp i. Elenor var pensjonert og fortalte meg historier om hvordan det var å være barn når Liverpool ble bombet under andre verdenskrig. James hadde gått på skole i nærheten av Goodison Park, og hadde

vært med i gutteklubb i St. Lukes. Sophia vokste opp litt lengre sør i Liverpool. Hun flyttet til nærområdet etter hun giftet seg i 1980. Ektemannen hennes hadde derimot vokst opp i nærområdet. Elizabeth sin bakgrunn hadde likhetstrekk med Christinas. Hun hadde vokst opp i sørlige England. Hun hadde flyttet litt rundt da hun ble voksen. Hun hadde blant annet bodd i Wales, og gjort veldedighetsarbeid i Bosnia. Likevel hadde ikke hun samme følelse av ikke-tilhørighet som Christina hadde. Elizabeth følte seg mest hjemme i Liverpool.

Opplevelse av forfall

Tidlig i feltarbeidet bodde jeg på et herberg på Mt. Pleasant i Toxteth, på andre siden av bysentrum i forhold til Anfield. Da jeg fortalte eieren av herberget hvor jeg hadde fått meg leilighet ble han umiddelbart skeptisk.⁵⁷ Han sa at Anfield, og områdene rundt, blir referert til som kloakken av Liverpool. Han fortalte meg at i januar måned alene var det begått åtti tyveri og innbrudd. Anfield, påpekte han, var ikke en bra plass å bo.

Når jeg kom til Christ Church viste det seg at veldig mange var mer eller mindre enige i beskrivelsene av nærområdet som jeg fikk fra eieren av herberget jeg bodde på. Akkurat betegnelsen "kloakken av Liverpool" ble aldri brukt. Men mange var enige i at nærområdet var belastet. Dette var et tema for en samtale jeg hadde med James og Tim i en kirkekaffe. James fortalte meg at det ble rapportert i snitt to og et halvt tyveri og innbrudd per dag. Så åtti tyveri og innbrudd på én måned virket riktig. Tim sa at dette var bare de rapporterte. De reelle tallene var nok enda høyere. Han sa at det var gjenger som herjet og brøt seg inn i hus. Og folk var ofte redde for å rapportere det til politiet. Men han skyndte seg å påpeke at mesteparten av volden i nærområdet var fokusert. Voldstatistikken var høy fordi rivaliserende gjenger sloss seg imellom. Riktignok kunne man være på feil sted til feil tid. Men Tim mente at man kunne merke at volden ulmet en stund i forveien, før det eksploderte og man kunne ha knivkamper utenfor vinduet sitt.

⁵⁷ Det kan også ha noe med forholdet vi hadde oss imellom. Han var en lokal Evertons supporter, og visste å spøke med Liverpoolsupportere.

Illustrasjon 14: Øverst og nederst er plakater utenfor Spirit of Shankley, en uavhengig supportergruppe som oppsto i kjølvannet av de økonomiske problemene Liverpool FC hadde etter at klubben ble kjøpt opp. Til venstre er et eksempel på hele gater som er forlatt. Til høyre er glasskår limt oppå muren - en provisorisk innbruddbekjempelse - utenfor et hus.

Det virket å være en genuin frykt for sikkerhet blant flere kirkegjengere for å ferdes i nærområdet. Etter et intervju jeg hadde gjort med James insisterte han på å kjøre meg hjem. Vi hadde holdt god flyt i samtalen, og klokken hadde blitt nærmere tolv før vi begynte å runde av kvelden. Han bodde litt nord for sognet, og jeg måtte krysse Stanley Park for å komme meg tilbake til leiligheten min. Dette mente James ikke var trygt for meg. Han sa at han, for eksempel, aldri ville tatt med seg familien sin til Stanley Park på den tiden av døgnet. Christina kunne knytte volden i nærområdet blant annet til stadionet. Hvis Liverpool FC tapte en kamp mente hun at det var mindre trygt å ferdes ute på kveldstid. Sinte fans ville da henge rundt de mange pubene og drikke alkohol.

Fattigdom og arbeidsledighet var et stort problem i Liverpool, sa Tim. Han sammenlignet situasjonen med hvordan det var lengre sør i England, hvor han selv hadde vokst opp og bodd mesteparten av sitt liv. Der sa han at man ofte kunne finne

lommer av fattigdom. I Liverpool var det motsatt. Her finner man lommer av relativ rikdom. Tim koblet kriminaliteten sammen med fattigdommen og dopavhengigheten, som også var et problem i Liverpool. Tim fortalte meg at de dopavhengige slet med lånehaier, som brukte å ta trygden deres og bare levne tjue pund. Tidligere brukte menigheten å åpne kirken for hjemløse, men de måtte stoppe fordi de stjal så mye. Men er det rart når de må overleve en uke på tjue pund, spurte Tim meg.

Elizabeth og Elenor var mest frustrerte over hvordan boligene i nrområdet ble behandlet. Dette knyttet de direkte til Liverpools FCs innflytelse på nrområdet. Elizabeth irriterte seg over at klubben kjøpte opp så mye eiendom, bare for å la den stå ubrukt. Hun sa at folk slet med økonomien og med å finne råd til plasser å bo. Men samtidig var det så mange hus opp og ned gater som var forlatt. Det var rett og slett ikke riktig, mente hun. Elenor var ikke glad for det fysiske forfallet klubben sto for i nrområdet. For eksempel hadde de revet en rekke gamle nydelige hus på andre siden av Anfield Road i forhold stadionet.

Som jeg kom inn på i kapitlet om sosiale bevegelser hadde ikke nrområdet alltid vært sett på som belastet. Sophia fortalte meg at det var et bra område å bo i da hun flyttet sammen med ektemannen i 1980. Da var det så mange som ville flyttet til Anfield at det ble satt opp ventelister. Hvis et hus ble ledig ville de som var øverst på listen først få komme og se på det. Med et melankolsk smil avsluttet hun med "not no more."

Samtidig var ikke alle enige i at det sto så dårlig til med nrområdet. Howard var ikke enig med James og Tim i at kriminaliteten var så stor i Anfield. Han sa at han hadde bodd der hele livet sitt, og han hadde bare opplevd tyveri én eneste gang. Og da var det i nabohuset, ikke hos dem. Howard var skeptisk til statistikk, og mente at det kunne vris til å si hva som helst. Han selv følte seg ikke spesielt redd for å bo i nrområdet. Både Howard og Elenor spurte om det var en bydel i Liverpool som det egentlig sto noe bedre til med.

Perspektiver som en del av relasjoner

Forhold, bevegelser og hendelser i fysiske og sosiale rom blir tatt inn i mentale rom og gitt synspunkter og følelser til. Slike tanker og følelser omkring plasser, personer og ting kan legge føringer på hvordan man handler og forholder seg til de. Dette virker tilbake og er med på å skape og gjenskape sosiale rom. Sosiale rom blir, på den måten, like mangfoldige og varierte som de mentale rommene som beveger seg i de. Bare av de jeg

snakket med i Christ Church, om temaet kirke og stadion, hadde flere til tider motstridende synspunkter.

DEL III

Avslutning

Liverpool FC har stor innflytelse på området rundt hjemmestadionet sitt. Anfield Stadium er en fysisk bauta. Det er en hjørnestensbedrift i landskapet i nærområdet. Det er den største bedriften i nærområdet, økonomisk så vel som i antall ansatte. Det former nærområdet gjennom å påvirke presentasjonen av omringende bedrifter. Det er en representant for en enorm, populærkulturell størrelse. Og som eksempelet med bygging av ny stadion viste, har Liverpool FC stor politisk innflytelse for formingen av nærområdet.

Dette legger føringer for relasjoner mellom Anfield Stadium og Walton Breck Christ Church. Gjennom avhandlingen har jeg prøvd å vise dette ved å se nærmere på ulike fysiske, sosiale og mentale rom. Da inndelingen i fysiske, sosiale og mentale rom var en strategisk oppdeling, har flere temaer blitt beskrevet som del i flere av disse. Dette ble gjort for å prøve å bryte ned og behandle kompleksiteten som møtte meg på feltarbeidet. Det ble også gjort for å prøve å vise hvordan det jeg beskrev som oftest hadde nettopp fysiske, sosiale og mentale aspekter ved seg. En ting, en person eller en handling var ofte å finne i flere rom, og de påvirket og ble påvirket av alle rommene som de var i. På den måten spiller fysiske, sosiale og mentale rom på hverandre og på tvers av hverandre. Aldri opererer de helt alene.

Relasjoner skaper forståelser. Forhold mellom plasser, mellom personer, eller mellom plasser og personer har mye å si for hvordan de ser på hverandre og hvordan de ser på seg selv. I denne avsluttende delen av oppgaven skal jeg vise til relasjoner jeg presenterte i Del II for å se hvordan Christ Church sitt forhold til Anfield Stadium har vært med på å skape partikulære perspektiver på og forståelser av stadionet, nærområdet og kirken selv. Etter dette vil jeg sette det jeg har funnet ut i denne avhandlingen opp mot hva Knott skriver i *The Location of Religion* (2005). Til slutt vil jeg gjøre meg noen korte refleksjoner rundt min tid i feltet, og hvordan skriveprosessen har vært for meg.

Relasjoner, perspektiver og deltagelse i samfunnet

Henri Lefebvre brukte eksempler med kirker og katedraler som representasjoner av rom. Dette var byggverk som tok opp mye plass i fysiske rom, som også viste til deres dominerende ideologi i sosiale rom. Dette kan vanskelig bli applisert på Christ Church. Jeg la knapt merke til den selv. Og Christina påpekte at det var få taxisjåførere som visste av kirken. Den tok ikke opp mer plass i fysisk rom enn flere av pubene rundt. Dens

anonyme uttrykk ble forsterket gjennom dens nærliggenhet til stadionet.

Den dominante orden som kirker gjerne representerer ble her ofte overskygget av størrelsen på bygget over veien, både i fysiske, sosiale og mentale rom. Christ Church sin manglende representasjon i fysisk rom ble også nevnt som et hinder for misjon. Christinas ønske om å snu kirken slik at glasskorset vender mot fotballstadionet var et uttrykk for dette. På den måten ville Christ Church fått et mer imponerende og utpreget kirkelig uttrykk mot stadionet og alle de menneskene som stadionet tiltrakk. Samtidig ble det sosiale holdt frem over det fysiske i Christ Church. "Kirken er folkene, ikke bygget." Kirkebygget var i stor grad formet med tanke på bruksverdi for de i kirken, ikke for å være prektig for de utenfor. På sett og vis kan det sies at kirkebygget slik reflekterte ideologien til de i kirken.

Fotballen har også tatt over søndagsrommet. Når Liverpool FC spilte kamper måtte mye annet i nærområdet vike. Dette gjaldt også for kirken på søndager. Gudstjenester ble flyttet for å unngå de store folkemassene fotballkamper brakte med seg. Hvis ikke ville det for flere rett og slett vært for vanskelig å komme seg frem til kirken. Flere sammenlignet dette med hvordan de husket det fra tidligere tider. De påsto at fotball da ikke var så viktig som det er for så mange i dag. Da skal man ha respektert at søndager var kirkens dag, både av de som gikk på kamp og de som arrangerte fotballkamper. Nå, ble jeg fortalt, gikk folk heller på fotballkamp enn i kirken på søndager. Fotball ble mest aktuell for kritikk, siden det var like over veien fra kirken og hadde direkte påvirkning på avvikling av gudstjenester. Men også butikker ble kritisert for å holde åpent på søndager. Samfunnet hadde valgt å gjøre søndager om til en hvilket som helst annen dag. Dette skal ikke bare ha gått ut over kirken, men også familielivet. Med åpne butikker og fotballkamper på søndager måtte også arbeidstanden jobbe på søndager. Dette skal ha tatt en fridag bort fra folk, en dag som heller skulle ha vært brukt på å pleie familielivet. Denne manglende familiedagen, og indirekte kirkens fallende posisjon i samfunnet, ble sett på som grunnen til alle de oppbrutte familiene, og alle de sosiale problemene dette måtte føre med seg.

Økonomi skapte både et skille og en relasjon mellom kirken og stadionet. Pengene som var i omløp i fotballen kontra hva de hadde å rutte med i kirken ble et symbol på forhold i makt mellom de to. Summene som de opererte med i fotballen ble satt i kontekst av budsjettet til kirken, eller til de personlige budsjettene til kirkegjengerne. Likt ble billettprisene sett på som for høye til at man kunne ta seg råd til å gå på kamp. Jeg ble fortalt at de som gikk på kamp brukte store deler av lønningene

sine på dette, penger som bedre kunne blitt brukt på deres familiene. Det skapte en distanse mellom kirken og stadionet i sosiale og mentale rom.

Utifra denne distansen ble det skapt partikulære forståelser av både Liverpool FC og Christ Church. Liverpool FC ble av folk i Christ Church sett på som full av makt, men også som egoistisk. Når klubben begynte å planlegge ny stadion hadde den handlet hensynsløst i forhold til nærområdet. Mye var gjort etter dette fra klubbens side for å bedre hvordan folk så på den. Men hos mange ulmet det fortsatt en mistanke om skjulte motiver i klubbens tilsynelatende vennlige gjøremål. Christ Church ble til sammenligning fremstilt som avmektig i forhold. Kirken ville hjelpe nærområdet, og den var klar over hvilken innflytelse klubben hadde i så måte. Men de sa de ikke visste hvordan de skulle tilnærme seg og jobbe med den. Det direkte samarbeidet mellom Christ Church og Liverpool FC begrenset seg til minnegudstjenesten for Hillsboroughtragedien og Sweeper Zone for Boys Brigade. Liverpool FC var en fotballklubb med mange kristne føringer, men det kristne rommet i klubben var i stor grad allerede inntatt av Bill Bygroves fra Bridge Chapel på andre siden av byen.

Samtidig fantes det en forståelse av stadionet som økonomisk nødvendig for nærområdet. De fleste jeg snakket med ville at stadionet skulle fortsette i nærområdet, nettopp fordi de fryktet hvordan det ville gå uten pengene det brakte med seg. Og kirken nøt godt av de ekstra pengene de fikk på å servere te til politiet på kampdager. Selv om kirken ikke var avhengig av disse ekstra midlene for det daglige virket, ble det ikke lagt skjul på at det kom godt med til diverse arrangement. Det var, med andre ord, et komplekst økonomisk forhold mellom Christ Church og Anfield Stadium.

Kirkegjengerne tenkte på Walton Breck Christ Church som en kirke for nærsamfunnet. Det ble sagt at kirken hadde et ansvar for nærområdet. De så på seg selv som en misjonerende kirke, hvor fokusområdet skulle være sognet. Med noen få unntak bodde også de fleste innenfor sognet. På den måten kan det sies at Christ Church var en kirke for nærsamfunnet av nærsamfunnet. Slik var også de sosiale forholdene i nærområdet avgjørende for Christ Church, og for relasjoner mellom stadionet og kirken. Som James sa, kirken måtte tilpasse seg det nærsamfunnet som den befant seg i. Disse forholdene virket å være en konsekvens av saneringsprosessen som pågikk, som ble holdt tilbake av utsettelsene i stadionbyggingen. James poengterte at hvis situasjonen forandret seg i nærsamfunnet etter saneringen, ville kirken måtte tilpasse seg de nye omstendighetene. Den måtte alltid prøve å møte nærsamfunnets behov. Den måtte alltid være aktuell.

At Christ Church skulle være aktuell gikk også på vitaliteten til kirken. Flere hadde bitt seg merke i at det var en overvekt av eldre kvinner. At yngre og menn var undertallig ble sett på som et problem. Hvis ikke kirken – her ofte forstått både som Walton Breck Christ Church og Kirken av England som helhet – forandret seg ville den rett og slett gå under. De trofaste damene fra eldre tider ville etterhvert dø ut. Etter dem ville det ikke være noen til å fylle opp kirkebenkene.

Men sognet til Christ Church slet med samme problemene som kirken. Ungdom flyttet fra, og det var lite attraktivt å flyttet til. Nærområdet ble sett på som belastet. Dette synet på plassen fant jeg hos de som bodde i nærområdet, så vel som de som bodde utenfor. Denne forståelsen kom blant annet fra statistikk, hvor nærområdet som plass ble posisjonert hierarkisk i sosialt rom, samt den fysiske fremtoningen av bebyggelsen, med mange forlatte og slitne hus. Det var flere faktorer til hvorfor nærområdet hadde blitt slik. Men relasjonene mellom Liverpool FC, eventuell bygging av det nye stadionanlegget og saneringsprosessen har spilt en sentral rolle for nærområdet, og dermed for Christ Church i både fysiske, sosiale og mentale rom.

Tilbake til Knott

De analytiske perspektivene jeg har konstruert i denne avhandlingen har vært inspirert av hva Kim Knott beskriver i sin *The Location of Religion* (2005). Dette er en bok som tar som mål å skape et teoretisk og metodologisk apparat eller rammeverk for å gjøre romlige analyser av relasjoner mellom det religiøse og det sekulære i moderne Vesten (Knott 2005: 234). I andre halvdel av boken viser Knott hvordan rammeverket hun presenterte i første del kan bli brukt for å analysere den venstre hånd i det hun omtaler som en større debatt og politisk kamp mellom det religiøse og det sekulære.⁵⁸

Min avhandling kan også forstås som relevant i forhold til en slik debatt. Empirien min skiller seg derimot fra Knotts eksempel. Hvorpå hun (Knott 2005: 229) konstruerer disse analytiske og metodiske tilnærmingene for å komme seg bort fra de tradisjonelt religiøse rommene, har jeg valgt å basere meg i nettopp en kirke. I mitt eksempel er derfor religion allerede definert. At mitt studium er en etnografi og hennes i all hovedsak er et tekststudium har også noe å si for de analytiske og metodiske utgangspunktene våres.

Knott (2005) maler i stor grad et bilde av et dualistisk forhold mellom høyre og venstre hånd, rett og galt, rent og urent, hellig og profant. Jeg kan ikke si at jeg finner en

⁵⁸ Dette er et gjennomgående tema i Knotts (2005) bok, men se spesielt side 215–218.

like klart opptegnet kampmark i forholdet mellom Walton Breck Christ Church og Anfield Stadium. Samtidig påpeker Knott (2005: 217–218) at det varierer hvor hardt skillet mellom religion og det sekulære er. Noen ganger kan det være hardt og ugjennomtrengelig, mens andre ganger kan man gå fra det ene til det andre uten særlige problemer. Ofte vil skillelinjene bare komme til lyset i kontroverser. Hun trekker fram Salman Rushdies *Sataniske vers* og debatten i Frankrike om hvorvidt jenter kan gå med hijab på skolen. Jeg vil trekke frem fotballkamper på søndager eller andre helligdager som eksempler på slike konflikter.

Måten dette ble løst på var mangfoldig. Noen mente at kirken måtte tilpasse seg tiden og dagens samfunn. Noen mente alle dager var Guds dag, ikke bare søndager. Noen definerte hellig tid til bare å være under gudstjenesten på søndagsmorgenene, hvorpå resten av dagen var som alle andre dager. For de var det kirken som måtte tilpasse seg det sekulære. Hvis ikke sto den i fare for å bli borte. Andre igjen mente at samfunnet hadde mistet fotfeste, og at søndager var Guds dag. De ville heller tilpasse samfunnet til kirken, ofte med referanser til eldre tider hvor maktforholdet mellom religion og det sekulære sto mer i favør førstnevnte.

Hovedanliggende for min avhandling har derimot ikke vært hvordan det religiøse og det sekulære kjemper mot hverandre, men heller hvordan kirken interagerer med en partikulær sekulær størrelse. Hvis jeg skulle sette opp et overordnet funn fra dette prosjektet måtte det være at Christ Church var en kirke som i stor grad tilpasset seg omliggende omstendigheter. Kampdager var ubeleilig, og for noen teologisk uforenelig på helligdager. Men det var også en inntektspost og en misjonsmulighet for kirken. Før, under og etter Hillsborough-tjenesten åpnet kirken dørene for de som ville komme inn, uansett av hvilken grunn. Og kirken hadde satt opp eller var vert for en rekke aktiviteter, møter eller grupper som imøtekom behovene som menigheten så rundt seg i nærområdet.

Det var ofte problematisk å skille mellom hva som var det religiøse og hva som var det sekulære. En dame kom inn i Christ Church fra en gåtur og sa at hun hadde sett Guds virke i en spirende blomst blant alle de forlatte husene. Hendelser nært og fjernt ble tatt opp i gudstjenester. Og flere fortalte meg at de også ba hjemme. Likt hadde jeg problemer med å gi en klar definisjon av kirken, da de fortalte meg at kirken er folkene og ikke bygget. Det religiøse rommet sluttet ikke ved dørkarmen til kirkebygget. I motsatt tilfelle hadde de brakt fotball inn i kirkerommet ved å henge opp bannere som henvisste til Everton FC og Liverpool FC.

I skriveprosessen hadde jeg problemer med å gjøre et praktisk skille mellom det fysiske, sosiale og mentale. Hver av de påvirker og setter premisser for de to andre, slik at det enkelte umulig kan behandles isolert. Samtidig er dette også én av styrkene til perspektivet. Jeg vil trekke fram rollen til mentale rom i dette. Som eksempelet fotballeffektene i kirken viste kan folk bringe med seg sine tanker, forståelser og følelser fra det man forstår som ett rom til et annet, i dette tilfellet mellom mine utpekinger av stadionet og kirken som to separate rom. På den måten påvirkes de fysiske og sosiale rommene de beveger seg i, og gjør et skille mellom fysiske, sosiale og mentale rom vanskelig. Mye av det samme kan gjelde forhold mellom religiøse og sekulære rom, dersom man velger å operere med slike.

Dette setter også studentens rolle i perspektiv. Denne avhandlingen kan på den måten tolkes som en reise ikke bare i mine egne mentale rom, men også i sosiale og fysiske rom. Jeg dro ned til Liverpool med et sett fordommer, spørsmål og forventninger. Gjennom feltarbeidet ble dette stadig utfordret av de jeg snakket med. Også da jeg kom tilbake, under skriveprosessen, har jeg blitt utfordret på hvordan jeg skulle tolke alt jeg satt igjen med.

Å forlate feltet

Feltarbeidet mitt ble offisielt avsluttet fredag 23. april 2010. Jeg skulle egentlig fly hjem tirsdagen i forveien, men siden flytrafikken stort sett hele i Europa var lammet av en vulkansk askesky fra Island ble jeg værende en halv uke ekstra.

Christ Church hadde vært en uvanlig vennlig plass å komme til. Fra første stund ble jeg godt tatt i mot, og alle jeg snakket med var behjelpelig i forhold til arbeidet mitt. Under mitt feltarbeid utviklet jeg et vennskap til mange i kirken. Via medier som tekstmeldinger, eposter og Facebook har jeg også opprettholdt kontakt med noen av de etter feltarbeidet. Dette hadde jeg stor hjelp av i kapittelet om misjon, da jeg sendte de oppfølgingsspørsmål før jeg begynte å skrive. Jeg har også dratt tilbake til kirken to ganger i forbindelse med Liverpoolkamper siden jeg avsluttet feltarbeidet, noe jeg ser for meg at jeg vil fortsette med i fremtiden også.

Tross vennligheten i kirken var feltarbeidet en krevende erfaring. I etterkant ser jeg at jeg holdt et noe dårlig kosthold, og jeg mosjonerte mye mindre enn jeg var vant med fra Norge. Jeg var mye syk mens jeg var der, og mot slutten ble det bemerket i kirken at jeg så noe blek ut. I tillegg var det en ensom opplevelse. Jeg kjente få andre i byen og hadde ikke noe kontaktnettverk å støtte meg til utenom kirken. I kraft av min

oppgave og min rolle i kirken holdt jeg alltid en viss distanse til de andre der.

Å forlate avhandlingen

Å forlate avhandlingen kan være en vel så stor overgang som å forlate feltarbeidet. Selve skriveprosessen har vært kronglete, foranderlig og organisk. Når jeg først kom tilbake fra Liverpool var det en utfordring å transkribere og kategorisere dataen jeg hadde slik at jeg kunne presentere det i en tekst. Det tok også tid å komme til hektene igjen etter et tungt feltarbeid. Det tok en stund før jeg kom inn på romteori, og følgelig organiserte avhandlingen min slik den står skrevet her. Forut for dette jobbet jeg med kategorier som emosjonelle relasjoner, praktiske relasjoner, økonomiske relasjoner, identitetsrelasjoner og geografiske relasjoner. De var med på å strukturere empirien jeg hadde fra feltarbeid på et tidlig stadium, og de har påvirket oppgaven gjennom dette. Det har lagt føringer på hvordan jeg har tolket materialet, og enkelte tekstbiter kan jeg fortsatt gjenkjenne fra de første utkastene jeg skrev.

Etterhvert som jeg gikk over til romlig teori satte jeg opp en struktur hvor jeg skulle gå gjennom fysiske, sosiale og mentale rom hver for seg. Dette utviklet seg til de tre kapitlene som nå står i Del II. Men gjennom det hele hadde jeg problemer med den rigide strukturen på romforståelse jeg hadde lagt. Spesielt siden det jeg tok opp i de forskjellige kapitlene ofte snakket om det samme. Det var ikke før mot slutten av skriveprosessen at jeg ble oppmerksom på hvordan kategoriseringen av empiri også var basert på metodiske tilnærminger. Med minimalt med omskriving kunne jeg nå gå bort fra de klare skillene jeg hadde satt opp mellom fysiske, sosiale og mentale rom.

I løpet av en prosess hvor man skriver, organiserer og presenterer data i en tekst dukker det stadig opp nye spørsmål som man ofte ikke finner svar på i databasen av empiri man har opparbeidet. Det har vært flere temaer som har gitt meg lyst til å dra tilbake til Liverpool. Denne avhandlingen har vært basert i kirken, og dens relasjoner til stadionet. Det kunne vært interessant å se nærmere på hvordan relasjoner ser ut fra motsatt ståsted. Og, for øvrig, hvilke relasjoner har Liverpool FC til religion generelt. Her har jeg begrenset meg til bare Bill Bygroves og Hillsborough. Jeg har ikke gått nærmere inn på hvordan religiøsiteten til spillere, bestyrere eller fans av klubben påvirker handlinger og forståelser fra klubbens ståsted.

Sett i lys av det analytiske rammeverket jeg har brukt i denne avhandlingen, og hva jeg har kommet frem til på bakgrunn av dette, mener jeg spørsmålene i mine tidligere prosjektplaner blir enda mer interessant. Der ville jeg se på relasjoner mellom

roller en person påtar seg i henholdsvis kirken og stadionet. Hva har det å si for mentale rom når man beveger seg inn i forskjellige fysiske og sosiale rom, som et fotballstadion eller en kirke? Hvilke relasjoner er det mellom de mentale rommene som oppstår i fysiske og sosiale rom? Og hvordan virker de mentale rommene tilbake på det andre settet med sosiale og mentale rom? Bringer folk kirken med seg inn på stadionet, og stadionet med inn i kirken? Som jeg delvis kommer inn på i denne avhandlingen viser det seg at fotball, til en viss grad, faktisk blir brakt inn i kirken.

Mot slutten av feltarbeidet var det flere som ytret et ønske om å lese avhandlingen min når den ble ferdig. Jeg har etterhvert blitt innstilt på å oversette deler avhandlingen for kirken, eller muligens skrive en oppsummerende artikkel på engelsk. Dette har fått meg til å tenke på om jeg har klart å representere kirken på en rettferdig måte. Jeg føler et ansvar overfor de jeg skriver om. Jeg har prøvd å gjengi så presist som mulig hva jeg så, hørte og tenkte mens jeg var der. Som sådan håper jeg at de vil kjenne seg igjen i teksten. Men det er også et utvalg. Det var begrenset hva jeg så og fikk høre mens jeg gjorde feltarbeid, så vel som når jeg skrev selve avhandlingen, begrensninger som lå i fysiske, sosiale og mentale rom.

Bibliografi

- Armstrong, Gary & Richard Giulianotti (red.) (2001) *Fear and Loathing in World Football*, Berg, Oxford.
- Belchem, John (red.) (2006) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Belchem, John (2006) "Celebrating Liverpool" i Belchem (red.) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Belchem, John & Donald M. MacRaidl (2006) "Cosmopolitan Liverpool" i Belchem (red.) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Boyers, John (2006) "We can see you sneaking in" i Heskins & Baker (red.) *Footballing Lives: As seen by chaplains of the beautiful game*, Canterbury Press Norwich, London.
- Bygroves, Bill (2006) "With hope in your heart" i Heskins & Baker (red.) *Footballing Lives: As seen by chaplains of the beautiful game*, Canterbury Press Norwich, London.
- Corrigan, John (2009) "Spatiality and religion" i Warf & Arias (red.) *The Spatial Turn: Interdisciplinary perspectives*, Routledge, London.
- Cunningham, Arthur (2006) "Introduction" i Heskins & Baker (red.) *Footballing Lives: As seen by chaplains of the beautiful game*, Canterbury Press Norwich, London.
- Davie, Grace (1992) "'You'll Never Walk Alone': The Anfield Pilgrimage" i Walter & Reader (red.) *Pilgrimage and Popular Culture*, MacMillan, London.
- Davie, Grace (1993) "Believing without Belonging: A Liverpool Case Study" i *Archives de sciences sociales des religions* 38, 81, EHESS.
- Davie, Grace (1994) *Religion in Britian Since 1945*, Blackwell, Oxford.
- Davie, Grace & John Vincent (1998) "Progress Report: Religion and old age" i *Aging and Society* 18, Cambridge University Press.
- Edge, Alan (1999) *Faith of our Fathers: Football as a Religion*, Mainstream, Edinburgh.
- Flood, Gavin (1999) *Beyond Phenomenology: Rethinking the Study of Religion*, Continuum, London.
- Giulianotti, Richard (1999) *Football: a sociology of the global game*, Polity Press, Oxford.
- Grønmo, Sigmund (2004) *Samfunnsvitenskapelige metoder*, Fagbokforlaget, Bergen.
- Hague, Ian (ukjent) A brief history of Christ Church, Walton Breck: CCWB 29.3.1987 to 2007, upublisert.
- Hammersley, Martyn & Paul Atkinson (1995) *Ethnography: Principles in Practice*, Routledge, London.

- Heskins, Jeffrey & Matt Baker (red.) (2006) *Footballing Lives: As seen by chaplains of the beautiful game*, Canterbury Press Norwich, London.
- Kermode, Jenny, Janet Hollinshead & Malcom Gratton (2006) "Small Beginnings" i Belchem (red.) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Knott, Kim (2005) *The Location of Religion: A Spatial Analysis*, Equinox, London.
- Knott, Kim & Myfanwy Franks (2007) "Secular values and the location of religion: A spatial analysis of an English medical centre" i *Health and Place* 13.
- Knott, Kim (2009) "From locality to location and back again: A spatial journey in the study of religion" i *Religion* 39.
- Lefebvre, Henri ([1974] 1991) *The Production of Space*, Blackwell, Oxford.
- Lupson, Peter (2006) *Thank God for Football!* Society for Promoting Christian Knowledge, London.
- Lupson, Peter (2008) *Across the Park: Everton FC & Liverpool FC Common Ground*, Trinity Mirror Sport Media, Liverpool.
- Meltzer, Milton (1993) *Slavery: A World History*, Da Capo Press, New York.
- Murden, Jon (2006) "'City of Change and Challenge': Liverpool since 1945" i Belchem (red.) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Pooley, Colin G. (2006) "Living in Liverpool: The Modern City" i Belchem (red.) *Liverpool 800*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Reader, Ian & Tony Walter (red.) (1992) *Pilgrimage and Popular Culture*, MacMillan, Houndmills.
- Soja, Edward (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell, Cambridge (MA).
- Tweed, Thomas A. (2006) *Crossing and Dwelling: A Theory of Religion*, Cambridge University Press, Cambridge (MA).
- Walmsley, David (1997) *The Official Liverpool Fans Guide: The Story of the Premier League Years*, Carlton Books, London.
- Warf, Barney & Santa Arias (red.) (2009) *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, London
- Warf, Barney & Santa Arias (2009) "Introduction: the reinsertion of space in the humanities and social sciences" i Warf & Arias (red.) *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, London.
- Williams, John (2001) *Into the Red: Liverpool FC and the Changing Face of English Football*, Mainstream, Edinburgh.
- Williams, John, Catharine Long & Stephen Hopkins (red.) (2001) *Passing Rhythms: Liverpool FC and the Transformation of Football*, Berg, Oxford.
- Williams, John (2010) *The Red Men: Liverpool Football Club The Biography*, Mainstream, Edinburgh.

Kilder

Offentlige rapporter

"A Regeneration Strategy for Anfield/Breckfield", GVA Grimley, juni 2002.
<http://www.liverpool.gov.uk/Images/tcm21-32327.pdf> (hentet 09/06/2010)

"Anfield & Breckfield: The community's report on the regeneration of Anfield and Breckfield", Anfield/Breckfield Community Steering Group, juni 2002.
<http://www.liverpool.gov.uk/Images/tcm21-32328.pdf> (hentet 27/09/2010)

"Declaration Report: Anfield and Breckfield Renewal Area", Liverpool City Council, 2005.
<http://www.liverpool.gov.uk/Images/Anfield-Breckfield-Declaration-Report.pdf> (hentet 22/05/2011)

"The English Indices of Deprivation 2007", Communities and Local Government, mars 2008.
<http://www.communities.gov.uk/documents/communities/pdf/733520.pdf> (hentet 22/05/2011)

"The English Indices of Deprivation 2010", Communities and Local Government, mars 2011.
<http://www.communities.gov.uk/documents/statistics/pdf/1871208.pdf> (hentet 22/05/2011)

Taylor, Rt Hon Lord Justice (1989) *The Hillsborough Stadium Disaster: Interim report*.
<http://www.fsf.org.uk/uploaded/publications/pdfs/interim%20report%20hillsborough.pdf> (hentet 20/05/2011).

Taylor, Rt Hon Lord Justice (1990) *The Hillsborough Stadium Disaster: Final Report*.
<http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/foi/significantpublicinterest/hillsborough%20stadium%20disaster%20final%20report.zip> (hentet 20/05/2011).

Nettsider

Facts and figures for Liverpool:
http://www.liverpool.gov.uk/news/facts_and_figures/index.asp (hentet 03/11/2010)

Nettsider til Fronline Church (sist sjekket 22/05/2011): <http://www.frontline.org.uk/>

Making a Difference Award går til David Holmes i Anfield / Breckfield
<http://www.liverpool.gov.uk/council/strategies-plans-and-policies/housing/housing-market-renewal-initiative/making-a-difference-awards/> (hentet 20/05/2011)

Om EUs Objective One-program (sist sjekket 11/05/2011):
http://ec.europa.eu/regional_policy/objective1/index_en.htm

Om EUs Capital of Culture-program (sist sjekket 11/05/2011):
http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc413_en.htm

Om Liverpool FCs tidlige historie fra de offisielle nettsidene til klubben:
<http://www.liverpoolfc.tv/history/timeline/1892-1917/liverpool-football-club-is-formed> (hentet 06/09/2010)

Om Everton FCs tidlige historie fra de offisielle nettsidene til klubben:
<http://www.evertonfc.com/history/everton-the-begining.html?tab=1> (hentet 06/09/2010)

The Potemkin League – Liverpool FC Documentary (sist sjekket 11/05/2011):

Del én: <http://www.youtube.com/watch?v=4nmaQ319GEY>

Del to: <http://www.youtube.com/watch?v=7WyzCtfjCzA&feature=related>

Del tre: <http://www.youtube.com/watch?v=yES68dz8ifM&feature=related>

Del fire: <http://www.youtube.com/watch?v=Q6CUhWInmcQ&feature=related>

Terminlister fra www.liverpool.no, fra sesongene 2002–2003 til 2007–2008 (sist sjekket 11/05/2011):

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=62&MenuNode=633895506604521247>

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=66&MenuNode=633895506604521247>

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=71&MenuNode=633895506604521247>

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=94&MenuNode=633895506604521247>

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=97&MenuNode=633895506604521247>

<http://www.liverpool.no/listpg.aspx?zone=112&MenuNode=633895506604521247>

Avisartikler

"Anfield residents speak of their frustration over slow pace of Liverpool FC stadium regeneration", *The Liverpool Echo* 04/03/2010.

<http://www.liverpoolecho.co.uk/liverpool-news/local-news/2010/03/04/anfield-residents-speak-of-their-frustration-over-slow-pace-of-liverpool-fc-stadium-regeneration-100252-25958353/> (hentet 27/09/2010)

"Funding in place for new Liverpool stadium", *Liverpool Daily Post* 21/09/2007.

<http://www.liverpooldailypost.co.uk/liverpool-fc/liverpool-fc-news/2007/09/21/funding-in-place-for-new-liverpool-stadium-64375-19822917/> (hentet 20/05/2011)

"20 January 1974: The first Sunday football", *The Guardian* 23/01/2010.

<http://www.guardian.co.uk/sport/2010/jan/23/first-sunday-football-1974-millwall-fulham> (hentet 20/05/2011)

Kart

Liverpool A-Z, Geographers A-Z Map Company Limited, Kent (2005).

Kirkebok

Walton Breck Christ Church Register of Services, fra 08/03/1987 til 15/06/2008.